

พระประวัติ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

พระประวัติส่วนพระองค์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ประสูติเมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำปีจอ ตรงกับวันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๓ ในพระบรมมหาราชวัง ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔๔ ในจำนวนพระราชโอรสและพระราชธิดาทั้งหมด ๘๒ พระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์เดียวที่ประสูติจากเจ้าจอมมารดาทูน^๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระนาม ดังนี้

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎพระจอมเกล้า เจ้าแผ่นดินสยาม ขอตั้งนามบุตรชายที่เกิดทูนเป็นมารดา คลอดในวัน ๖ ฎ ๑๐ ค่ำปีวอกโทศก เป็นปีที่ ๑๐ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ นั้น เป็นนามว่าพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ อัสชนาม จงเจริญ อายุ วรรณ สุข พล ประภักฐาน ศรีสมบัติ บริหาร ยศทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมารัน ๔ ฐ ๑๒ ค่ำ ปีวอก โทศก เป็นวันที่ ๒๔๔๔ ในรัชกาลปัจจุบันนี้^๒

พระประวัติเมื่อทรงพระเยาว์

เมื่อยังทรงพระเยาว์ ทรง เป็น พระเจ้าลูกยาเธอชั้นกลางพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระเมตตามากตั้งแต่ทรงตาม เสด็จออกฝ้ายหน้าได้ ก็ทรง

^๑เจ้าจอมมารดาทูน เป็นครุละครหญิงในรัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๔ เป็นท้าวทรงกันดาล เป็นผู้จัดสถานศึกษาของสตรีในวังหลวงและควบคุมพระคลังฝ่ายใน เกิดเมื่อวันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๔ ถึงอสัญกรรมเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๖.

^๒พระยาศร็วรงค์, พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
(พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ) (ม.ป.ท., ๒๔๔๔), หน้า ๑.

โปรดให้ตามเสด็จอย่างใกล้ชิด ดังที่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ตรีศ เล่าประธาน ม.จ.หญิงพูนพิสมัยว่า "สมัยเด็ก ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระราชโอรส พระราชธิดาเล็ก ๆ ตามเสด็จในรถค็อกการ์ด (Dog cart) เวลาทรงพระราชยาน พระองค์จะประทับข้างพระบาทสมเด็จพระราชบิดาคู่กับเสด็จลุง กรมพระสมมตอมรพันธุ์"^๑ ซึ่งแสดงถึงพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ที่มีต่อกรมพระสมมตอมรพันธุ์ในขณะยังทรงพระเยาว์มาก และทรงพระราชทานพระบรมทนต์ ๑ พระองค์ พระธำมรงค์โอปอลมั่งคด เพ็ชรให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ด้วย ๑ วง เมื่อสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น กรมพระสมมตอมรพันธุ์มีพระชันษาได้ ๔ พรรษา จึงทรงอยู่ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของพระเชษฐาคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา

เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำพิธีโสกันต์กรมพระสมมตอมรพันธุ์ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในคราวเดียวกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ กรมหมื่นวิริยวรรมปริษา และพระองค์เจ้านางคราญอุดมศักดิ์^๒

การศึกษา

เมื่อทรงพระชนมายุได้ ๔ พรรษา ทรงศึกษาหนังสือไทยในพระบรมมหาราชวัง ในสำนักของหม่อมเจ้าจ้อ พระโอรสในกรมหลวงเสนีบริรักษ์และทรงศึกษาภาษามคอธ (บาลี) ในสำนักของพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม)

ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษในสำนักของนายฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน (Francis George Pattersons) ในโรงเรียนหลวง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นในพระบรม

^๑ ม.จ.หญิงพูนพิสมัย คิสกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร: โรงพิมพ์หอสมุดกลาง ๐๔ ๒๔๑๕), หน้า ค.

^๒ พระยศสิริราชวงศ์, พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ (พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ), หน้า ๔-๕.

มหาราชวังที่ตึกข้างประตูพิมานไชยศรี

เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๖ ได้ทรงผนวชสามเณรในวัดพระศรีรัตนศาสดารามพร้อมกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และกรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา ประทับอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ใกล้ตำหนักสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นเวลา ๒ พรรษา ในเวลาที่ทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ทรงเล่าเรียนอักษรสมัยและปรีชาธรรม ณ วัดบวรนิเวศ ได้ทรงฝึกหัดเทศน์มหาชาติ ก็นำจุลพนกับพระราชครูมศีธ (ชู) ทรงชำนาญทำนองมหาชาติ จนทรงเทศน์กัณฑ์อื่น ๆ ได้อีกหลายกัณฑ์^๑

เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงมีพระชันษาครบ ๒๑ พรรษา ได้ทรงอุปสมบทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเป็นพระอุปัชฌาย สมเด็จพระสังฆราช (สา) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และได้ประทับอยู่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามตลอด ๑ พรรษา

ในระหว่างที่ทรงผนวชสามเณร ได้ทรงศึกษาภาษามคธและพระปรีชาธรรม ณ วัดบวรนิเวศ หลังจากลาผนวชสามเณรแล้ว ทรงศึกษาภาษาไทย เลข และภาษามคธต่อมาในสำนักขุนปริชานุสรณ์ (โต เปரிய) อยู่ที่วังของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเชี่ยวชาญในทางภาษามคธมาก

ในพ.ศ. ๒๔๔๗ พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนสุพรรณภาควดีสิ้นพระชนม์ลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯจัดงานพระศพที่พระราชวังบางปะอิน ทรงอาราธนาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณเจ้า ทรงแปลอรรถกถาเอกนิบาตชาดก เพื่อพิมพ์เป็นของพระราชทานในงานพระศพโดยมีพระราชอาณัติ เปரியบางรูปช่วยแปล สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯได้ทรงขอร้องให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ช่วยแปลด้วย และเมื่อทรงตรวจเรื่องที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์แปลถวายนั้นแล้ว ได้ประทานลายพระหัตถ์ยกย่องไว้ว่า

^๑ เรื่องเดียวกัน.

ข้าพเจ้าได้ตรวจหนังสือ ขาดวัดวัดวัฒนาเอกนิบาต กรุงศวรครที่ ๓ ตอนปลาย ๕ เรื่อง คือ (๖) มหิพามุขชาดก (๗) อภิณฑชาดก (๘) นันทวิศาลชาดก (๙) กันทชาดก (๑๐) มุณิกชาดก ที่พระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ทรงเรื่องตามกระแสความใน มคธภาษา เห็นว่าเข้าพระไทยมคธภาษาชั้นโวหารนิทานแลแก้อรอดได้ดี มีที่ผิดแต่บางแห่ง บางเรื่องก็เกือบไม่มีผิดเลย เทียบความรู้ดีกว่าเปรียญ ๕ ประโยค ผู้เรียนไม่แตกฉาน ขอแสดงความชื่นชมแลอำนวยการให้ทรงเจริญในความรู้มคธภาษาสืบ ๆ ไปเทอญ^๑

จากพระปรีชาสามารถที่ทรงรอบรู้ภาษามคธอย่างเชี่ยวชาญทำให้พระองค์ได้รับยกย่องว่าทรงเป็นบัณฑิตทางอรรถคดีธรรมจาริตในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพัดยศเทียบเท่าเปรียญ ๕ ประโยคแก่พระองค์ด้วย

สถานที่ประทับ

หลังจากทรงลาผนวชจากสามเณร เมื่อวันที่ ๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ ได้ประทับอยู่กับ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่วังของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ตำบลสำราญราษฎร์ ทั้งสองพระองค์ทรงศึกษาเล่าเรียนด้วยกันตลอดมา

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอชั้นกลางที่ได้รับพระราชทานที่ดินจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในจำนวนพระราชโอรสที่ได้รับพระราชทานทั้งหมด ๒๐ พระองค์ ที่ดินที่ได้รับพระราชทานอยู่ที่ริมถนนบำรุงเมือง ตำบลสำราญราษฎร์ ด้านหลังจดวัดเทพธิดาราม ด้านหน้าตรงข้ามกับวังของกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร^๒

ในชั้นเดิมนั้นทรงสร้างตำหนักเป็นเรือนไม้อยู่ชั่วคราวกับพระมารดา ต่อมาได้รับพระราชทานเงินจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาสร้างบริเวณท้องพระโรงและตัวตำหนักต่าง ๆ ให้ทันจัดพิธีสถาปนาอิสริยยศในปีพ.ศ. ๒๔๒๔ ลักษณะของวังนั้น บริเวณรอบตัวตำหนักเป็นทิมแถวสำหรับบริพารอยู่เรียกว่า "ตรอกวัง" มีโรงม้าอยู่ด้านหลัง มีสระน้ำที่ทรง

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕-๖.

^๒ ประยูร ลิทธิพันธุ์, สามวัง (กรุงเทพมหานคร: ปรีทศนศาสตร์, ๒๕๑๔), หน้า ๔๒๔-๔๔๔.

ใช้สร้างมาโดยตลอด ได้รื้อตำหนักชั่วคราวเพื่อสร้างตำหนักใหม่เป็นตึกถาวร เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๑ เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ เลขที่บ้านวังของพระองค์นั้น เลขที่ ๖๘ และใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ได้ทรงสร้างตำหนักบริเวณข้างหลังขึ้นใหม่อีก ๑ หลัง เพื่อเป็นที่ประทับของ ม.จ.มณฑลประวัตินิโอรส^๑ พระองค์—ประทับที่วังนี้ตลอดพระชนมายุของพระองค์ นอกจากนั้น ทรงมีตำหนักหลังเล็ก ๆ ส่วนพระองค์ที่พระราชวังบางปะอิน และที่พระราชวังสวนดุสิตเพื่อใช้ประทับแรม เวลาตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือมีราชการมาก

ปัจจุบันนี้บริเวณวังของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้แบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วน ๑ ได้รื้อวังลงสร้างเป็นโรงเรียนเทเวศร์วิทยาลัย ผู้มีกรรมสิทธิ์คือ นายชโล จินดาลิรี เจ้าของโรงเรียนอำนวยการศิลป์ อีก ๑ ส่วนคือ ที่เป็นตัวตำหนักหม่อมเจ้ามณฑลประวัตินิโอรส ซึ่งยังคงสภาพเดิมอยู่ และเคยใช้เป็นโรงเรียนเลิศประสาทรวิชา ซึ่งได้เลิกกิจการไปในปีพ.ศ. ๒๔๒๐ ปัจจุบันเป็นที่อยู่ของนางอุไรวรรณ ภูมิรัตน์ ผู้มีกรรมสิทธิ์คือ ททรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์^๒

ชายาและโอรสธิดา

ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานนักสูดาดวง บุตรีเจ้าแก้วมโนหอร์ นัคตาสมเด็จพระศรีนครินทร์มาอภิเษก พระเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งถวายตัวรับราชการอยู่ฝ่ายในให้เป็นชายาของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ (ขณะที่ทรงเป็นกรมหมื่น) แต่นักสูดาดวงไม่มีโอรสธิดาจนสิ้นชีพไป กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้นำอัฐิของท่านไปบรรจุไว้ในตู้วิหารน้อยด้านตะวันออก ส่วนอังคารบรรจุที่วิหารน้อยด้านตะวันตก ของวัดเทพธิดาราม^๓

^๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปี.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๔, ๑๘๘๖, ๑๘๙๐.

^๒ สัมภาษณ์ อุไรวรรณ ภูมิรัตน์, อาจารย์ใหญ่โรงเรียนเลิศประสาทรวิชา, ๒๑ ธันวาคม ๒๕๒๓.

^๓ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปี.ศ. ๑๘๙๐, หน้า ๑๑๑.

ใน พ.ศ. ๒๔๒๖-๒๔๒๗ ได้มีผู้มาถวายตัวเป็นหม่อม ขายาในกรมพระสมมตอมรินทร์คือ

หม่อมตลับ ได้ประสูติธิดาคือ หม่อมเจ้าหญิงใหญ่ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลา ๒๔.๑๘ น. ได้ถึงชีพิตักษัยในวันนั้น กรมพระสมมตอมรินทร์ทรงเสียบพระทัยได้ทรงบำเพ็ญกุศลอุทิศให้หลายครั้งและหล่อพระรำพึงอุทิศทุกคืน — ให้ และได้หล่อรูปเป็นธิดาของพระองค์ไว้เป็นที่ระลึก^๑

หม่อมเพิ่ม ได้ประสูติโอรสคือ หม่อมเจ้าชายใหญ่ เมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลา ๑๔.๑๙ น. ได้รับพระราชทานนามจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ว่า หม่อมเจ้าวิบูลยสวัสดิวงศ์ ถึงชีพิตักษัยเมื่อวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓ ชนมาอายุได้ ๕๕ ปี^๒

หม่อมหรั่ง ไม่มีโอรสธิดา

หม่อมเจ้าหญิง จำรัส นิลรัตน์ ธิดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา (พระองค์เจ้านิลรัตน์) ได้ประสูติโอรสเมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลา ๘.๑๐ น. ได้รับพระราชทาน — นามจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ว่า หม่อมเจ้ามงคลประวดี ถึงชีพิตักษัยเมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ชนมาอายุได้ ๖๒ ปี^๓

หม่อมสอน สันนิษฐานว่ามาถวายตัวหลังขายาคคนอื่น ๆ ไม่มีโอรสธิดา ได้รับใช้กรมพระสมมตอมรินทร์ตลอดพระชนม์ชีพนับปลายของพระองค์ ตามหลักฐานที่ปรากฏในบันทึก

^๑ กงช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรินทร์ ปีค.ศ. ๑๘๘๕, หน้า ๒๑๘.

^๒ ม.จ. วิบูลยสวัสดิวงศ์ และพระองค์เจ้าธานีนิวัติ, ความทรงจำหม่อมเจ้าวิบูลยสวัสดิวงศ์ ทรงแต่งประทานลูก ๆ และประวัติหม่อมเจ้าวิบูลยสวัสดิวงศ์ (พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์ศรี, ๒๔๘๕), หน้า ๒, ๓๐.

^๓ พระองค์เจ้าธานีนิวัติ, ประวัติหม่อมเจ้ามงคลประวดี (พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์ศรี, ๒๔๘๓), หน้า ๑, ๖.

ส่วนพระองค์ หม่อมสอนนี้เป็นชายาที่พระองค์ทรงมีพระเมตตามาก ทรงยกย่องไว้วางพระ
 ฤทัย มอบหมายพระภารกิจให้ทำธุระหรือเป็นตัวแทนพระองค์ไปในงานต่าง ๆ เป็นผู้ทรงห่วงใย
 ประทานให้ความเอาใจใส่อย่างใกล้ชิด

พระจริยวัตรที่ทรงปฏิบัติต่อชายา ในบันทึกส่วนพระองค์นั้นนับว่า กรมพระสมมตอมรพันธุ์
 ทรงมีพระทัยใส่ในชายาของพระองค์เสมอ เช่น เวลาเจ็บป่วย จะหมั่น เสด็จไปเยี่ยมดูอาการ
 ทรงซื้อยามาให้ด้วยพระองค์เองหรือตามแพทย์มารักษา และทรงหมั่นมาดูอาการอยู่เสมอ เช่น
 เวลาประสูติโอรสธิดา ในการทำบุญวันประสูติของพระองค์ก็ — ประทานเงินให้ชายา บางครั้ง
 ทรงพาชายา เช่น หม่อมสอนไปพักผ่อนต่างจังหวัด เช่น ในการตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าฯ หรือทรงพาไปนั่งรถเล่น เที่ยวชมละครงานต่าง ๆ เมื่อพระองค์ทรงบริจาคนเงิน
 การกุศล ก็ทรงให้ชายาร่วมบริจาคด้วย บางครั้งก็ทรงบริจาคให้ชายาคู่ด้วย เป็นการทำบุญร่วมกัน

การเลี้ยงดูและอบรมโอรส

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงรักใคร่เอาพระทัยใส่ในโอรสทั้งสองคือ ม.จ. อนุยสวัสดิวงศ์
 และ ม.จ. มงคลประวีติมาก ตั้งแต่ประสูติมา ทรงทำพิธีทางศาสนาตามประเพณี ทรงเอาใจใส่ใน
 โอรสทั้งสองอย่างใกล้ชิดโดยทรงบันทึกความเจริญทางร่างกาย และสติปัญญาของโอรสไว้ในบันทึก
 ส่วนพระองค์โดยตลอด

ทรงอบรมสั่งสอนโอรสให้เลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา ตั้งแต่เยาว์วัย ให้รู้จัก
 ทำบุญให้ทาน ค้นคว้ากับพิธีกรรมทางศาสนาต่าง ๆ ทั้งในและนอกพระบรมมหาราชวัง ทั้งทรง
 พาโอรสไปเรียนวิชานบธรรมเนียบประเพณีของพระบรมมหาราชวัง เพื่อประโยชน์ของโอรสในฐานะ
 ที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์

นอกจากนี้ ยังทรงประทานของเล่นใหม่ ๆ ที่ทันสมัย มีประโยชน์แก่พระโอรสให้ได้
 ศึกษาเรียนรู้ไปในตัวพร้อมกับได้ออกกำลังกาย เช่น จักรยาน

กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

ในด้านการศึกษาพระโอรสนั้นทรงสนับสนุนโอรสให้มีการศึกษาที่ดี โดยทรงส่งโอรสไป อยู่ในพระบรมมหาราชวังกับคุณท้าวทรงกันดาล เพื่อให้ได้เรียนรู้ขนบธรรมเนียมแบบแผนประเพณี และได้รู้จักคบหาสมาคมกับพระบรมวงศานุวงศ์ พระโอรสได้เล่าเรียนที่โรงเรียนราชกุมารจนจบ แล้วทรงส่งพระโอรสไปเรียนต่างประเทศโดยทรงตามพระทัยโอรสว่าปรารถนาจะเรียนสิ่งใดก็ให้ เรียน ไม่ทรงบังคับและโอรสทั้งสองได้ทรงรับราชการด้วยความก้าวหน้าต่อมาคือ ม.จ.มงคลประวดี ได้เป็นพันตรีราชองครักษ์เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ม.จ.วิบูลยสวัสดิวงศ์ทรงเป็นอัศวราชทูต เป็นราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ เป็นราชเลขานุการในพระองค์ และได้เป็นองคมนตรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

พระสหาย

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงมีพระสหาย เป็นพระเชษฐาและพระอนุชาที่ทรงสนิทสนมเป็นพิเศษคือ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต (กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) พระองค์เจ้าไชยันตมงคล (กรมหมื่นมิตร์ราชทูต) พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ) พระองค์เจ้าจันทร์ทัศจواهر (กรมหมื่นวิริยวราธิป) พระองค์เจ้าศรีสิทธิไชย พระองค์เจ้าคัตถนาถคุณ (กรมหลวงพิชิตปรีชากร) และพระองค์เจ้าไชยานุชิต (กรมหมื่นพงศาภิธรรมิปป)

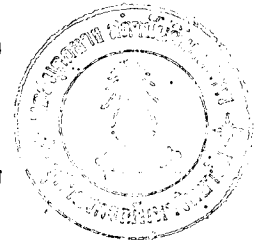
พระสหายที่พระองค์ทรงรักใคร่ไว้วางพระหฤทัยใกล้ชิดสนิทสนมมากที่สุดคือ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ^๒ พระอนุชาต่างพระมารดาที่มีชันชานน้อยกว่าพระองค์ ๒ พรรษา ความสนิทสนมของพระองค์ท่านทั้ง ๒ นั้นมีมาก เคยประทานของกำนัลให้แก่กันอยู่เสมอ เช่น ภาพถ่ายของแต่ละพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์เคยได้รับกระดุมแช่ทองจากสมเด็จพระยาดำรงฯ ๑ ชุด กรมพระสมมตอมรพันธุ์ก็เคยถวายหนังสือแก่สมเด็จพระยาดำรงฯ

^๑ราชบัณฑิตยสภา, เฉลิมพระยศเจ้านายฉบับมีพระรูป (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณ-พิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๑๓๔-๓๑๒.

^๒กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๖, ๑๘๘๘, ๑๘๙๕, ๑๘๙๖, ๑๘๙๘, ๑๘๙๙.

ในการเริ่มทำงานที่ห้องใหม่ ตลอดจนถวายของลือเสียนสมเด็จพระยาดำรง-
ราชานุภาพหลายสิ่ง เช่น ยาทาแก้หัวล้าน ฯลฯ ในโอกาสปีใหม่ ทั้ง ๒ พระองค์ทรง
แต่งโคลงถวายพรแก่กัน ดังเช่น โคลงที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแต่ง
ถวายกรมพระสมมตอมรพันธุ์ เพื่อถวายพรปีใหม่ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ว่า

ไม่เพียงไม่แท้สรรพ	สังขา ระธรรมนอ
เกิดดับเป็นธรรมคา	ตั้งอ้าง
กาลใดเมื่อสังสา	ระทุกข์ สุด สุขแย
จึงนับว่าสุขสร้าง	สฤทธิได้โดยกุศล
เดชะออกอีกอ้าง	สังวา จาแย
สรวมสวัสดิวัฒนติชา	ยุได้
แต่พระอนุชา	ธิดาช
ปราศภัยอันตรายไว้	โรคลิ้น สุขเกษม
ถวายพรแพกแบบเป็อง	เบารา ฅ นอ
แร็ดดี เก็ลลถา	อย่างแท้
ฮักได้พระมาลา	ใหม่มอบ มาแฮ
ถวายฝ่าพระบาทแม่	สิ่งน้อยสนองคุณา

กิจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ.๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมต-
อมรพันธุ์ ปี ค.ศ. ๑๘๘๕.

ม.ร.ว.สุมนชาติ สวัสดิ์สกุล นัคคางกรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้เคยกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าเคยเฝ้าสมเด็จพระเจ้ามาตั้งแต่ข้าพเจ้ายังเด็ก ๆ เพราะปู่ข้าพเจ้ากับสมเด็จพระเจ้าทรงรักใคร่กันมาก ทรงร่วมงานกันมา สมเด็จพระเจ้าทรงรับงานในตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนครสืบต่อจากปู่ของข้าพเจ้า พ่อของข้าพเจ้ากับหม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล พระโอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าก็เป็นทหารมาด้วยกัน สนทนสนมกันมาตั้งแต่หนุ่มจนแก่^๑

เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงพระยาตำรากรมพระการึกมากก็จะทรงขอร้องให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ช่วยนิพนธ์ประวัติผู้ตายลงในหนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณที่พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานศพ ในขณะที่พระองค์ท่านทั้ง ๒ ทรงเป็นกรรมสัมปาทิกร่วมกัน แม้งานพระนิพนธ์ของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ที่ทรงนิพนธ์ไม่เสร็จเพราะประชวรมากก็ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระเจ้าทรงพระยาตำรากราชานุภาพช่วยนิพนธ์ต่อ ถ้าพระองค์สิ้นพระชนม์ก่อน ดังนั้นจึงมีงานพระนิพนธ์หลายเรื่องที่ยัง ๒ พระองค์ทรงร่วมนิพนธ์ ตลอดจนทรงฝากฝังให้สมเด็จพระเจ้าทรงพระยาตำรากราชานุภาพนำอัฐิของพระองค์ท่านไปบรรจุในธรรมเจดีย์ที่ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระเจ้าทรงพระยาตำรากราชานุภาพช่วยสร้างให้ภายหลังที่พระองค์สิ้นพระชนม์ที่หลังกุฎิโสตถิวิหาร วัดมกุฏกษัตริยารามก็ตาม^๒ ย่อมเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าทั้งสองพระองค์ทรงดำเนินพระกรณียกิจสืบแทนกันได้ทั้งในเรื่องส่วนพระองค์และงานที่ทรงรับผิดชอบ

การปฏิบัติต่อขุนนางข้าราชการ

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงเป็นที่เคารพนับถือ รักใคร่ของขุนนางข้าราชการในกรมราชเลขาการและกรมพระคลังข้างที่ยิ่งนัก ดังโคลงที่พระยาศรีสุนทร (พิง) แต่งถวายพระพระองค์ในวันขึ้นปีใหม่ว่า

ม.ร.ว.สุมนชาติ สวัสดิ์สกุล, "มรดกที่สมเด็จพระเจ้าทรงพระยาตำรากราชานุภาพประทานแก่ข้าพเจ้า," จันทร์เกษม ๔๖ (พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๐๕): ๓๕.

^๒สมเด็จพระเจ้าทรงพระยาตำรากราชานุภาพ, สาสน์สมเด็จพระเจ้าเลม ๒๑ (พระนคร: โรงพิมพ์ครุสภา, ๒๕๑๐), หน้า ๑๔๕-๑๔๖.

ทรงนามตาม เจื่อน เค้า
 ล้อ เหตุแห่งศุภผล
 ศิริสุขสวัสดิศิตล
 ทุกประการอย่าแคล้ว
 ศรี สิทธิพิศแผ้ว
 ศรี สวัสดิบัณฑิตาน
 ศรี เกษมพระชนมมาน
 ศรี พระเกียรติเชิดข้า

มงคล
 ผ่องแผ้ว
 ทุกถิ่น สุฐานเอย
 ทุกครั้ง ทิวาวาร
 โภยพาล
 เดชกล้า
 ยืนยั่ง ร้อยเฮย
 ชั่วฟ้าดินขม

การเลือกข้าราชการนั้นพระองค์ทรงเลือกจากผู้ที่เคยบวชเรียนมานานแล้วลาสิกขาบทออกมาเป็นส่วนมาก และทรงสั่งสอนไม่ให้นำความชั่วโดยทรงตั้งวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการว่า

๑. พระองค์จะลงโทษโดยไม่เสียใจว่าขบถเลี้ยงแล้วมาทำลายผู้คนที่ถ้ามีการทุจริตเกิดขึ้น

๒. จะได้เป็นคดีแก่ผู้ทำราชการต่อไป ไม่ประพาศชั่ว

๓. จะได้ให้เพื่อนข้าราชการคอยระวังไม่ให้เพื่อนของตนทำความชั่ว

พระองค์ทรงพยายามให้ข้าราชการที่ทำผิดได้กลับตัวเป็นคนดีเสมอ โดยใช้เครื่องล่อใจต่าง ๆ เช่น รางวัล คาคาทโทษ เช่น ข้าราชการที่เล่นการพนันนั้นทรงให้ปฏิญาณสาบานว่าจะไม่เล่นการพนันอีก โดยให้เขียนเป็นหนังสือไว้แล้วทรงประทานเงินให้คนละ ๒ บาท ถ้าข้าราชการผู้ใดใฝ่ใจในพุทธศาสนาต้องการบวชเพื่อศึกษาพระธรรม ก็ทรงจัดการบวชให้เรียบร้อย เช่น ทรงบวชให้นายทองอยู่ และนายผลที่วัดบวรนิเวศ^๑

การอบรมข้าราชการผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาในพระองค์ทรงเขียนจดหมายไปถึงผู้นั้นชี้แจงข้อผิดพลาดที่ควรปรับปรุงแก้ไขคำผิดผู้ไม่เอาใจใส่งานพอสมควรแก่การสั่งสอนให้รู้สำนึกตนแล้วทรงทำแบบสอบถามให้ข้าราชการในกรมทั้ง ๒ ทำ เช่น ให้ตอบคำถามของพระองค์ว่า "รับราชการอยู่นี้ รับผิดชอบในการสิ่งใด ทำอย่างไร จึงจะเป็นการทำชอบ ทำอย่างไรจึงจะเป็นการทำผิดให้ยกตัวอย่างมาอย่างละสิ่ง" เพื่อเป็นเครื่องมือให้พระองค์วินิจฉัยความรับผิดชอบและระดับ

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
 ปก.ศ. ๑๘๘๓, หน้า ๒๔๐, ปก.ศ. ๑๘๘๔, หน้า ๒๐๑.

สติปัญญาของข้าราชการว่าเหมาะสมกับคุณวุฒิหรือไม่ พระองค์ได้เป็นผู้ริเริ่มให้เจ้าหน้าที่
ข้าราชการทำรายงานเพื่อประเมินผลงานของตนเอง โดยมีพระประสงค์ดังนี้คือ

- ๑. เพื่อให้รู้ว่าใครทำการดีดiligent หนักเบา ยากง่าย (คุณภาพของงาน) ประการ
ใด และปริมาณงานมากน้อยอย่างไร
- ๒. เพื่อจะได้ทราบส่วนงานใดขาดค่าที่ใช้ เรียบ เรียงหนังสือว่าผิดพลาดอย่างไร
- ๓. เพื่อได้ทราบถึงระดับสติปัญญา ไหวพริบของข้าราชการ
- ๔. เพื่อหาทางแก้ไขไม่ให้ราชการเสื่อมโทรมลง

ข้อความที่พระองค์ให้ข้าราชการเขียนทำรายงานคือ

- ๑. ทำการอะไรบ้าง
- ๒. งานที่ทำยากง่ายประการใด พอดีควรแก้กำลังหรือเกินกำลังหรือไม่พอแก้กำลัง
- ๓. งานที่ทำมีสิ่งใดที่เห็นว่ายังไม่ดี สาเหตุเพราะอะไร
- ๔. มีสิ่งใดที่เห็นว่าดีและดีอย่างไร
- ๕. สิ่งใดที่ยังขาดอยู่ ต้องการให้มีขึ้น สิ่งใดที่เสียอยู่ควรแก้ไขปรับปรุงอย่างไรบ้าง

การเขียนรายงานนี้พระองค์ไม่ทรงบังคับให้ตอบคำถามทุกข้อ ทรงให้ตอบตามความ
สามารถเท่าที่ตอบได้ และให้ตอบอย่างเต็มความสามารถด้วยสติปัญญาของข้าราชการผู้นั้นเอง
เพื่อจะใช้เป็นหลักฐานที่พระองค์พิจารณาความประพฤติ ผลงานของข้าราชการผู้นั้น

ข้าราชการที่ใกล้ชิดสนิทกับพระองค์นั้น พระองค์จะทรงแต่งโคลงอวยพรให้ในวันปีใหม่
แสดงถึงความเมตตารักใคร่ของพระองค์ ซึ่งมีต่อผู้นั้น เช่น โคลงที่พระองค์แต่งประทานขุน
ทิพกระวีเทพ ข้าราชการกรมราชเลขาณการว่า

สำหรับ	ประกอบ	เกื้อ	การ	เจริญ
ความ	อิม	อารมณ์	เพลิน	คำ
สุข	เกษม	ทฤ	ไทย	เกิน
ปี	ใหม่	อย่า	รู้	เศร้า

กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๔ รล. ๑/๑ ข้าราชการในกรมราชเลขาธิการ (๒๔ พ.ค.

ข้าราชการในกรมราชเลขาว่าการที่พระองค์ทรงเมตตารักใคร่อย่างมากอีกผู้หนึ่งคือ พระยาศรียาวรงค์ (ม.ร.ว.จิตร สุทัศน์ ณ อยุธยา) ทรงมีน้ำพระทัยกรุณาต่อพระยาศรียาวรงค์เสมอมา เมื่อหม่อมเจ้ามรกตทิศาของพระยาศรียาวรงค์ถึงชีพิตักษัย พระองค์ก็ทรงพิมพ์หนังสือช่วยในงานศพ ๑,๐๐๐ เล่ม และทรงไปช่วยทำบุญทั้งวัน เมื่อครบ ๗ วันก็เสด็จไปเป็นเกียรติแก่พระยาศรียาวรงค์ และเมื่อพระยาศรียาวรงค์เจ็บป่วยพระองค์ก็ทรงไปเยี่ยมสอบถามอาการด้วยพระทัยใส่เสมอมา^๑

พระจริยวัตร

พระจริยวัตรประจำวันนั้นกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ได้ทรงกำหนดกิจสำหรับพระองค์ที่จะประพฤติในแต่ละวัน โดยเริ่มตั้งแต่ ๓ โมงเช้าที่ทรงตื่นบรรทมดังนี้คือ

ตื่นบรรทม	๕.๐๐ น.
ชำระพระพักตร์ ๑๐ นาที	๕.๑๐ น.
ทรงตรวจตราทอดพระเนตรความเรียบร้อยในวัง ๑๐ นาที	๕.๒๐ น.
สร่งน้ำ ๑๐ นาที	๕.๓๐ น.
ทรงบูชาพระ ๑๐ นาที	๕.๔๐ น.
เสวยพระอาหารเช้า ๓๐ นาที	๑๐.๑๐ น.
ทรงรับรองผู้มาเฝ้า	
ทรงพระอักษร	๒ ชั่วโมง
๑๒.๑๐	
เข้าห้องสรีรสำราญ ๑๕ นาที	๑๒.๒๕ น.
สำราญพระอิริยาบถ ๓๕ นาที	๑๓.๐๐ น.
เสด็จเข้าพระบรมมหาราชวัง ๑๑ ชั่วโมง	๒๔.๐๐ น.

^๑ กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

ปีค.ศ. ๑๘๘๔, ๑๘๑๒, ๑๘๑๓.

เสด็จกลับ เสวยพระอาหารค่ำ
ทรงเขียนบันทึกส่วนพระองค์
บรรทม

๑ ชั่วโมง

ตารางเวลาปฏิบัติพระกรณียกิจของพระองค์นี้ บางครั้งก็ไม่ได้ทรงปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ
ตามปกติถ้าพระองค์ไม่ประชวรหรือต้องประสงค์พักผ่อนแล้ว ในเวลาเช้าจะทรงบาตรภิกษุจำนวน
๑๕ รูป ที่หน้าวังทุกวัน และบางวันทรงนิมนต์พระสวดมนต์เข้ารับสังฆทานที่วัง

ตามปกติ เมื่อทรงตื่นบรรทมจะทรงปวดเมื่อยพระวรกาย จึงมีหมอนวดมานวดประคบ
ให้พระองค์ประมาณ ๑-๒ ชั่วโมงทุกเช้า ถ้าหมอนวดไม่มาก็ทรงให้มหาดเล็กนวดแทน หลังจาก
นวดประคบแล้วก็เสวยพระอาหาร เข้าแล้วทรงพักผ่อนอ่านหนังสือต่าง ๆ ที่โปรด ถ้าไม่มีผู้ใด
มาเข้าเฝ้า การอ่านหนังสือนั้นพระองค์ทรงกำหนดไว้ล่วงหน้าว่าจะอ่านเรื่องอะไรบ้าง โดยตั้ง
หนังสือเรียงลำดับก่อนหลังไว้แล้วทรงอ่านไปตามนั้น^๒ หลังจากนั้นพระองค์ทรงปฏิบัติราชการ
ในเวลาบ่าย กล่าวคือ ทรงไปเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ในพระบรมมหาราชวัง
เมื่อเลิกจากเฝ้าแล้ว ทรงไปทำงานประจำที่กรมราชเลขาณูการโดยตลอด ทรงเสวยพระอาหาร
เย็นในที่ทำงานนั้น (ในขณะที่ทรงทำงานในกรมราชเลขาณูการจะทรงไปตรวจการที่หอพระสมุด
วชิรญาณทุกวัน บางวันที่ทรงว่างก็ทรงอ่านหนังสือที่หอพระสมุดนั้น) หลังเสวย — อาหารค่ำก็ทรง
ทำงานต่อไปจนเวลาประมาณ ๒๓.๐๐ น. ถึง ๒๔.๐๐ น. จึงเลิกทำงานเสด็จกลับวัง และ
ถ้าเสด็จกลับมาทันเวลาสวดมนต์ของบริวารในวังก็ทรงร่วมสวดมนต์ด้วย หลังจากนั้น — เสวย
อาหารว่าง เช่น ข้าวต้ม^๓ และทรงเขียนบันทึกส่วนพระองค์ถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ กับพระกรณียกิจ
ที่พระองค์ทรงกระทำในวันนั้น ๆ ในวันที่ ๑ มกราคม ของทุกปี จะทรงบันทึกไว้

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปีค.ศ. ๑๘๘๓, หน้า ๑๘๕, ๓๔๕.

^๒ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปีค.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๔, ๑๘๘๕, ๑๘๐๕, ๑๘๐๘, ๑๘๑๒, ๑๘๑๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน ปีค.ศ. ๑๘๘๓, หน้า ๑๘๕-๓๔๕.

ว่าจะทรงอุตสาหกรรมอันใดไม่ได้ก็เพราะทรงเห็นคุณประโยชน์ในการเขียนบันทึกว่าใช้
ค้นคว้าเรื่องเก่า ๆ ได้ดี^๑ หลังจากทรงบันทึกแล้วพระองค์เข้าบรรทมพักผ่อน เวลา ๐๑.๐๐ -
๐๒.๐๐ น. ของวันใหม่

พระจริยวัตรอีกอย่างที่ทรงปฏิบัติสม่ำเสมอ คือ ทรงนิมนต์พระภิกษุมาเทศน์ที่วังทุกวัน
พระกลางเดือน ๆ ละ ๑ ครั้ง หรือทุกสัปดาห์ การเทศน์แต่ละครั้งจะใช้เวลาประมาณ
๓๐ นาที^๒

การแต่งพระองค์ เนื่องจากต้องทรงออกงานพระราชพิธีมากจึงทรงใช้เสื้อผ้าใหม่ ๆ
ให้ทันสมัยตามความนิยมในเวลานั้น คือ แต่งกายแบบตะวันตก ถือบาตรพระกร สามพระมาลา
 ฯลฯ^๓ นอกจากนี้ ทรงฉลองพระนครเป็นประจำและทรงเริ่มสูบกถ้อง ตั้งแต่วันที่ ๒ กันยายน
พ.ศ. ๒๔๒๘

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมต
อมรพันธุ์ ปี ค.ศ. ๑๙๑๒, ๑๙๑๔.

^๒ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมต
อมรพันธุ์ ปี ค.ศ. ๑๘๘๓, หน้า ๑๗, ๓๓๓, ๓๕๖.

^๓ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมต
อมรพันธุ์ ปี ค.ศ. ๑๙๐๙, ๑๙...

พระอุปลิขิต

พระอุปลิขิตโดยทั่วไป

จากการศึกษาบันทึกส่วนพระองค์ หนังสือพระประวัติ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และ เอกสารจดหมายเหตุของกรมราชเลขาการ เช่น หนังสือทูลสาออกจากราชการตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงมุรธาธรของกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ทำให้ทราบถึงพระอุปลิขิตของพระองค์หลายประการ เช่น ทรงถ่อมพระองค์อยู่เสมอว่าพระองค์ไม่ใช่ผู้มีความรู้กว้างขวาง แต่กลานลิกซึ่งแต่ผู้เดียว ยังมีคนอื่น ๆ ที่เชี่ยวชาญกว่าพระองค์มาก แม้จะทรงเป็นที่สนิทสนมหาโปรดปรานของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ตาม ทรงอ่อนน้อมสุภาพกับพระบรมวงศานุวงศ์ทุกพระองค์ แม้แต่กับผู้ที่มิชานน้อยกว่าพระองค์ หรือ ตำแหน่งหน้าที่การงานต่ำกว่าพระองค์ก็ตาม ทั้งที่ตำแหน่งของพระองค์ (ราชเลขาการในองค์พระมหากษัตริย์) เป็นตำแหน่งสูงสุดสำคัญเสมอด้วยตำแหน่งนายกรัฐมนตรีคือ เป็นหัวหน้าคณะรัฐบาลในการรับสนองพระบรมราชโองการจากพระมหากษัตริย์มาดำเนินการต่าง ๆ แม้พระองค์มิเสด็จนั่งตามตำแหน่งสำหรับเข้าวังในพิธีการต่าง ๆ นั้น ถ้าไม่จำเป็นแล้วพระองค์ก็จะไม่ทรงใช้ เพราะไม่ทรงโปรดความ เอิกเกริก เคื่องครื้นอั่น เป็นที่รบกวนแก่ผู้อื่น^๑

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งพระองค์เป็นเสนาบดี กระทรวงมุรธาธร ก็ทรงพระวิตกว่าพระองค์จะทรงบริหารราชการไม่ได้ดี เพราะทรงรับภาระมาก และถ่อมพระองค์ว่าวิชาที่พระองค์เรียนรู้อาจะไม่ทันสมัย จึงทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงมุรธาธรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕^๒

พระองค์ทรงมีพระอุปลิขิตเรียบง่าย ไม่นิยมความหรูหราฟุ่มเฟือยหรือของใช้ที่มีราคาสูงหรือของต่างประเทศและไม่ทรงโปรดงานเลี้ยงหรูหราตามวังของพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงได้รับเชิญ

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๔, ๑๘๐๖, ๑๘๑๒, ๑๘๑๓, ๑๘๑๔, ๑๘๑๕.

^๒ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๑/๗ เรื่องตั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร และเรื่องกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี (๔-๑๕ เม.ย. ๑๑๑)

ทรงยกย่องให้เกียรติผู้อื่นเสมอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงยกย่องผู้ที่เป็นคนดีมีความสามารถ เช่น ทรงยกย่องสรรเสริญ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาว่าเป็นผู้ที่มีความเพียร และมีพระสติปัญญาความสามารถมาก มีคุณวุฒิที่กว่าพระองค์หลายประการคือ มีปฏิภาณแคล่วคล่อง มีสุขภาพแข็งแรง มีความรู้ภาษาอังกฤษดี เป็นผู้มิชอบเสียงสมควรเป็นเสนาบดีกระทรวงมหรธาธร^๑

ส่วนข้าราชการในกรมของพระองค์ที่ทำงานดี ก็ทรงสรรเสริญด้วยความจริงใจ รวมทั้งบริพารในวังของพระองค์ ถ้าผู้ใดทำงานดีก็ทรงสรรเสริญยกย่องต่อคนทั้งหลาย ตลอดจนสตรีที่ถวายตัวกับพระองค์แล้ว ไม่โปรดก็ทรงอนุญาตให้สตรีผู้นั้นออกไปแต่งงานกับผู้อื่นได้

ทรงเป็นผู้มีความอุทิศสละชีพเพียรอย่างสม่ำเสมอ นับแต่การเล่าเรียน ตลอดจนการทำหน้าที่ราชการ การที่ทรงมีความรู้แตกฉานในวิชาหนังสือไทย หนังสือบาลี หนังสือภาษาอังกฤษ นั้นเป็นเพราะได้ทรงฝึกฝนเล่าเรียนด้วยพระองค์เองตั้งแต่ทรงพระเยาว์มาโดยสม่ำเสมอ ครั้นเมื่อทรงรับราชการตั้งแต่พระชันษาเพียง ๑๕ พรรษา มีพระภาระมากก็ยังทรงอุทิศสละใจรับราชการอย่างเต็มกำลัง ทรงอดทน ทำงานตามหน้าที่ให้เป็นไปด้วยดีตลอดมา^๒ แม้จะมีราชการมากทั้งวัน เมื่อทรงกลับมาพักผ่อนที่วังก็ยังทรงเขียนบันทึกส่วนพระองค์สม่ำเสมออยู่ตลอดเวลา^๓ และโดยเหตุที่ได้ทรงดำรงตำแหน่งราชเลขาธุการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ในสมัยนั้นไว้ตลอดถึง ๓๒ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๖-๒๔๕๘ เป็นสมุดฝรั่งรวม ๓๒ เล่ม จึงเป็นประโยชน์ทั้งในด้านพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๔ รล. ๑/๗ เรื่องตั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหรธาธร และเรื่องกรมหมื่นสมมตลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี (๔-๑๕ เม.ย. ๑๑๑)

^๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปี.ศ. ๑๘๘๔, ๑๘๘๕.

^๓ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปี.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๔.

เจ้าอยู่หัว พระราชกรณียกิจ วัตถุประสงค์ของพระองค์ท่านที่นำศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

ทรงมีความรับผิดชอบสูง ในหน้าที่ซึ่งทรงปฏิบัติ เมื่อมีข้อบกพร่องเกิดขึ้น ก็จะทรงรับผิดชอบอย่างเต็มที่ ถ้าผู้ใต้บังคับบัญชาทำงานในหน้าที่ผิดพลาดก็ทรงมีหนังสือตักเตือนทั่กท้วงทันที พร้อมทั้งชี้แจงให้เข้าใจ^๒ และทรงดำเนินพระองค์เองทุกครั้งที่ทรงละ เลยการเขียนบันทึกส่วนพระองค์^๓ หรือในหนังสือทูลลาออกจากราชการของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ในตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมูรธาธรก็ทรงดำเนินพระองค์เองว่าทรงมีความหลงและความประมาททำให้ราชการบกพร่อง เช่น การตอบรับและเก็บหนังสือราชการต่าง ๆ ซึ่งเป็นการยากต้องทำละเอียด ไม่เสร็จทันเวลาและมีเพิ่มขึ้นใหม่มากขึ้น จึงยากในการค้นคว้าสอบสวนของเก่าทำให้พลังผลาดเป็นการถ่วงความเจริญในราชการ พระองค์จึงสมควรลาออก^๔

จากการที่พระองค์ทรงรับภาระมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้สนพระทัยจะไม่ให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์รับภาระหน้าที่มากเกินไป เช่นใน พ.ศ. ๒๔๔๒ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงรับราชการถึง ๒ หน้าที่ คือ ราชเลขานุการและอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ และงานในพระคลังข้างที่มีมากขึ้นจนกรมพระสมมตอมรพันธุ์ไม่สามารถปฏิบัติได้ทั้ง ๒ หน้าที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ไปทำงานที่พระคลังข้างที่ให้ เรียบร้อย แล้วให้พระรัตนโกษาทำงานที่กรมราชเลขานุการแทน^๕

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปี ค.ศ. ๑๘๘๔, ๑๘๘๕.

^๒ กรมวิชาการ, แบบเรียนวรรณคดีไทย เล่ม ๔ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๑), หน้า ๒๖๔-๒๗๕.

^๓ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๔/๑ พระนามและนามองคมนตรี (ร.ศ.๑๑๑-๑๒๔)

^๔ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๑/๑๐ ข้าราชการในกรมราชเลขานุการ (๒๔ พ.ค. ๑๑๒-๒ พ.ค. ๑๑๔)

^๕ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๑/๗ เรื่องตั้งตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมูรธาธร และเรื่องกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ลาออกจากตำแหน่ง เสนาบดี (๔-๑๕ เม.ย. ๑๑๑)

ทรงมีระเบียบวินัย ถ้าผู้ใต้บังคับบัญชาทำผิดก็ทรงทำโทษเช่นข้าราชการในกรม
 ราชเลขาญการ เล่นการพนัน ก็จะทำโทษลดเงินเดือนตามโทษมากน้อย แม้กระทั่งเรื่อง
 พระองค์ทูลลาออกจากตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมหรธาธกรก็เพื่อรักษาแบบแผนขนบธรรมเนียมใน
 การรับราชการว่า เสนาบดีจะต้องไปนั่งประชุม เสนาบดีสภาทุกครั้ง และดูแลรับผิดชอบงานในหน้าที่
 ไม่ให้บกพร่อง เมื่อพระองค์ทำไม่ได้ก็ทรงลาออกเพราะทรงเกรงว่าจะ เป็นตัวอย่างที่ไม่ดี ทำให้
 เสียแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณีของราชการ^๑

ทรงเป็นผู้ที่ละเอียดรอบคอบ เมื่อกรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงทำการสิ่งใดทรงทำโดย
 ประณีตละเอียดลออ ดังตัวอย่างแบบแผนที่ทรงรวบรวมไว้ในกรมราชเลขาญการ และกรมพระ
 อาลักษณ์ ได้ใช้เป็นระเบียบปฏิบัติราชการอันเป็นประโยชน์แก่ข้าราชการชั้นหลังต่อมาจนทุกวันนี้
 ความละเอียดรอบคอบของพระองค์ได้ปรากฏผลงานในงานพระนิพนธ์หลายเรื่อง เช่น บัญชีตั้ง
 พระบรมวงศานุวงศ์ บัญชีตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ บัญชีพระราชอาคะ ดำเนินพระโกษร
 ฯลฯ ความเป็นผู้ที่ละเอียดรอบคอบของพระองค์นั้น เมื่อมีอะไรผิดพลาดจะทรงทักท้วงทันที เช่น
 หนังสือที่ทรงมีไปถึงพระยามหิบาลบริรักษ์ พระอภิบาลพระบรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จพระ
 พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ชี้แจงที่เข้าใจผิดแปลรหัสโทรเลขไม่ถูกต้องให้พยายามศึกษาทำความเข้าใจ
 เข้าใจต่อไปให้ดีขึ้นสามารถชำนาญในการอ่านรหัสได้ถูกเอง และเมื่อทรงเป็นอธิบดีกรมพระคลัง
 ข้างที่ก็ทรงรอบคอบในทุกเรื่องทำให้งานของพระองค์คล่องตัว โดยทรงคิดทำตารางเทียบเงินตรา
 จากเงินปอนด์เป็นเงินบาท เพื่อช่วยคิดได้ง่ายและประหยัดเวลา^๒

ทรงมีความกตัญญูทเวทีย่างยิ่ง ผู้ใดทำความผิดกับพระองค์ ๆ จะทรงตอบแทนเสมอ
 ทรงบำรุงเลี้ยงพระมารดาเป็นอย่างดีด้วยความเอาพระทัยใส่อยู่ตลอดเวลา ทรงรักพระมารดา
 มาก เมื่อพระองค์เสด็จกลับจากการตามเสด็จจะทรงแวะเยี่ยมสนทนากับพระมารดาทุกครั้งไป^๓

^๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
 ปีค.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๔, ๑๘๐๕.

^๒ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
 ปีค.ศ. ๑๘๘๔, หน้า ๗๖.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

นอกจากนั้น กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอันมาก ได้ทรงแสดงความกตัญญูกตเวทิตาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสมอ เช่น ในคราวตามเสด็จประพาสชวา พ.ศ. ๒๔๔๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวร กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงผลัดอยู่เฝ้าพยาบาลดูแลพระอาการอยู่โดยตลอด มาจนกระทั่งทรงหายจากอาการพระประชวร แม้นายแพทย์ปีเตอร์ กาวัน (Peter Gawan) แพทย์หลวงชาวอังกฤษที่เคยประจำราชสำนัก ซึ่งเคยถวายการรักษาแก่ทรงเสด็จเยี่ยมนายแพทย์ กาวันที่บ้าน ในประเทศอังกฤษ เมื่อตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๕๐^๑

ทรงสนพระทัยศึกษาวิทยาการทุกอย่างและไม่ทรงถือคติโบราณอย่างผิด ๆ เช่น การห้ามตัดผมในวันเสาร์^๒ ในด้านการศึกษาทรงชวนช่วยหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ เพื่อความก้าวหน้าของพระองค์เอง เช่น ทรงเรียนหนังสือบาลีกับครูโต ตั้งแต่วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๐ หลังจากทรงกลับมาถึงวังแล้วทุกคืน ทรงขอยืมหนังสือโบราณต่าง ๆ จากพระมาหัดอ่าน หัดเขียนทั้งที่เป็นภาษาขอม และภาษาไทย จนพระองค์ทรงมีความรู้กว้างขวางในเรื่องทางพุทธศาสนา เช่น เคยทรงอธิบายประทานแก่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ถึงเรื่องคติที่ไม่ออกชื่อคนสำคัญนั้น เพื่อป้องกันกฤตยาคม คือ เป็นคติที่ถือกันมาแต่โบราณว่าจะกระทำคุณไสยแก่ผู้ใดจะต้องทราบชื่อจริง ชื่อเดิมของผู้นั้นไปเขียนลงในยันต์ จึงจะศักดิ์สิทธิ์ได้ผลแน่นอน^๓

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงหาความรู้ทางดาราศาสตร์ เช่นทรงเรียนรู้จากสมเด็จพระยาเทวะวงษ์โรประการ เรื่องตำราดาราศาสตร์พระราชมารดา รู้วิธีคำนวณที่รวดเร็ว

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๗, ๑๙๐๑, ๑๙๑๑.

^๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๗, ๑๙๑๔.

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้า เล่ม ๒๓ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๑๐), หน้า ๖๑-๖๒.

ทรงเรียนรูการเขียนจันทรปราสาทตามวิธีซึ่งเรียนจากเจ้านายพระองค์อื่น เมื่อมีจันทรปราสาทปรากฏ ทรงทดลองคำนวณเวลาที่ปรากฏได้ใกล้เคียงโดยคลาดเคลื่อนเล็กน้อย และทรงใช้กล้องส่องดูดาวสำรวจดูดาวทางที่เกิดปรากฏบนท้องฟ้าทุกครั้งด้วยความสนพระทัย^๑

ทรงเอาพระทัยใส่ในกิจการภายในวังของพระองค์ยิ่งนัก โปรดที่จะดูแลวังให้สงบสุขร่มเย็น เป็นที่อยู่อาศัยที่สุขสบายของพระองค์และบริพารด้วยดีเสมอมา เวลาในวังของพระองค์มีการก่อสร้างใด ๆ จะทรงควบคุมอย่างเอาพระทัยใส่ใกล้ชิด ติดตามดูผลการทำงานทุกวัน เช่น ทรงไปตรวจดูการขุดสระ ผังท่อน้ำที่จะชักน้ำเข้ามาใช้ภายในวัง เมื่อน้ำในสระที่พระองค์ใช้สรงทุกวันกร่อยหรือเน่าเหม็น ก็ทรงคิดแก้ไขให้คนริศน้ำทำใหม่ทุกครั้งไป บางครั้งพระองค์ก็ทรงปลูกต้นไม้เอง ทรงขุดหนองกล้วยแยกไปปลูกตามที่ต่าง ๆ ทรงตรวจตราดูแลความเรียบร้อยภายในวังแทบทุกวัน สิ่งใดที่ยังบกพร่องพระองค์ก็จะทรงคิดแก้ไขทำให้ดีขึ้นกว่าเดิมทุกครั้ง ทรงปฏิบัติพระองค์เสมือนพ่อบ้านที่ดีทุกอย่างเท่าที่จะปกครองทำนุบำรุงให้ความร่มเย็นสุขสบายแก่ลูกบ้านทั้งปวง^๒

พระศรัทธาต่อพุทธศาสนา

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็นผู้ใฝ่พระทัยในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งนัก จนพระองค์ได้รับยกย่องว่าเป็นบัณฑิตอรุณคติธรรมทางพระพุทธศาสนา จากการศึกษาพระประวัติของพระองค์จากหนังสือ จดหมายเหตุ และบันทึกส่วนพระองค์ พบว่า พระองค์ทรงมีพระหฤทัยเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา มาก อย่างที่เรียกกันว่า "สัปรุช" โดยแท้ เช่น

๑. การสวดมนต์ ฟังเทศน์ ทรงอบรมให้บริพารในวังสวดมนต์เป็นประจำก่อนนอนทุกวันทีหน้าหอพระ บางครั้งเมื่อเสด็จราชการกลับไปทันเวลาสวดมนต์ ก็ทรงร่วมสวดมนต์ การสวดมนต์นั้นทรงเปลี่ยนบทสวดมนต์ทุกวันไม่ซ้ำกัน โดยปกติจะสวดในเวลา ๒๓.๓๐ น. ทุกคืน

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปด.ศ. ๑๘๘๔, หน้า ๘, ๔๘.

^๒ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปด.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๔.

ส่วนการฟังเทศน์นั้น ทั่วประเทศฟังเทศน์ชนิดต่าง ๆ บางครั้งทรงนิมนต์พระมาเทศน์ที่วังประจำ
ทุกวันพระ โดยทรงเริ่มจัดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๕ แต่เลิกไปในปี พ.ศ. ๒๔๖๖ พอในปี
พ.ศ. ๒๔๖๗ จึงทรงเริ่มจัดขึ้นใหม่ มีเทศน์ต่อมาจนพระองค์ประชวรหนักจึงทรงเลิกในตอน
ปลายพระชนม์ชีพ^๑

๒. การบำเพ็ญพระกุศลต่าง ๆ พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงทรง
บำเพ็ญพระกุศลต่าง ๆ เป็นกิจวัตรอยู่เสมอ เช่น ทรงทำในวันสำคัญทางศาสนาต่าง ๆ เช่น
วันสงกรานต์ โดยทรงเลี้ยงพระเพล ถวายจตุปัจจัยไทยธรรม แล้วทรงแจกทานแก่บริวาร พอวัน
เข้าพรรษาก็ทรงถวายห่มเทียนพรรษาแก่พระสงฆ์และพระพุทธรูปที่ทรงเคารพนับถือพร้อมถวาย
ธูปบริวาร ภาชนะ เครื่องใช้แก่วัดต่าง ๆ และทรงบำเพ็ญพระกุศลด้วยการบริจาคเงินให้แก่
สาธารณสถานต่าง ๆ บำรุงวัด โรงเรียน โรงพยาบาล แม้พินัยกรรมของพระองค์ก็ทรงแบ่งเงิน
ไว้บำรุงสาธารณสถานต่าง ๆ^๒

๓. โปรดการซ่อมแซมปูชนียสถานและปูชนียวัตถุ โปรดซ่อมแซมพระพุทธรูป
ตามวัดโบราณในต่างจังหวัดแล้ว ถวายให้วัดต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เพื่อเป็นที่เคารพสักการบูชา
ต่อไปโดยเมื่อพระองค์ตามเสด็จประพาสต่างจังหวัด ทรงไปเลือกพระที่ชำรุดตามวัดเก่า ๆ เช่น
ที่วัดสว่างอารมณ์ จังหวัดอยุธยา ทรงนำมาจัดการซ่อมแซม เพื่อประดิษฐานไว้ในวัดต่าง ๆ ที่
กรุงเทพฯ เช่นทรงสร้างพระพุทธรูปยกให้กุฏิวัดสระเกศ โดยใต้ทรงจารึกใต้ฐานพระพุทธรูปว่า

พระพุทธรูปมากรองค์นี้ เดิมเป็นพระชำรุดหน้าตักขาดข้างหนึ่งอยู่ที่วัดน้อย เมืองพระ
ศิขณโลกย์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์เชิญมาแล้ว บริจาคทรัพย์จ้างช่าง
ปฏิสังขรณ์ใหม่แล้วต่อฐานบัวด้วยแล้วลงรักปิดทอง แล้วสำเร็จบริบูรณ์

^๑ กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรินทร์
ปี.ศ. ๑๘๘๕, หน้า ๒๐, ๑๘๘, ๒๑๗.

^๒ กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรินทร์
ปี.ศ. ๑๘๘๕, ๑๘๙๐.

ปฏิทินนี้เดิมชำรุด ปกรักรักพิง พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ได้บริจาค
ทรัพย์จ้างช่างปฏิสังขรณ์ใหม่ เพื่อให้เป็นที่ภักชอยู่อาศัยโดยผาสุก แล้วสำเร็จบริบูรณ์
ได้เชิญพระปฐมมากรองคี่นี้มาประดิษฐานไว้ในปฏิทินนี้ เมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงแล้ว
ได้ ๒๔๔๔ ปชานจัตวาตศก จุลศักราช ๑๒๖๔ รัตนโกสินทรศก ๑๒๑^๑

นอกจากนี้พระองค์ทรงให้สร้างหล่อพระถวายเป็นวัดต่าง ๆ เนื่องในโอกาสพิเศษเป็นที่
ระลึกต่าง ๆ เช่น เป็นที่ระลึกในการบวชเณรและบวชพระที่วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งพระองค์เคย
ประทับเมื่อครั้งผนวช ทรงถวายพระที่สร้างไว้เป็นที่ระลึกที่วัดนี้ด้วย เพราะทุกปีจะทรงหล่อ
พระจำนวนเท่าอายุของพระองค์แล้วทรงทำบุญฉลอง ถวายไปตามวัดต่าง ๆ พระประจำวัน
ประสูติของพระองค์คือ พระรำพึง ซึ่งเป็นพระพุทธรูปประจำวันศุกร์ ในบางครั้งก็ทรง
หล่อพระประจำวันเกิดของชายา ของนัดดาที่พระองค์โปรดฯ เพื่อให้ถวายวัดต่อไปด้วย^๒

๔. ทรงเป็นโยมอุปัฏฐากพระภิกษุ พระองค์ทรงสนทนากับพระสงฆ์ทั่วไป ทรงเป็น
โยมอุปัฏฐากพระภิกษุหลายองค์ให้ได้รับความสะดวกต่าง ๆ เมื่อพระเหล่านั้นมาขอความช่วยเหลือ
จากพระองค์ เช่น ทรงส่งเสริมให้พระภิกษุเรียนหนังสือ เพิ่มพูนความรู้ให้มากขึ้น โดยทรงจ้าง
ครูที่เป็นพระมาสอนหนังสือ เช่น ที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม วัดเทพธิดาราม^๓ ทรงส่ง
เสริมพระภิกษุที่ทรงรู้จักคุ้นเคยไปสอบไล่หนังสือ เป็นเปรียญและทรงจัดหาผู้ชักชวนหนังสือให้แก่
พระที่ไปสอบ ทำให้มีผลดีต่อมา คือ ขยายวงวิชาให้กว้างขึ้น ตามโรงเรียนต่าง ๆ
และยังมีพระภิกษุที่มีความรู้มาเป็นครูสอนมากขึ้น

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปีค.ศ. ๑๘๐๒, หน้า ๑๔๑, ปีค.ศ. ๑๘๐๖, หน้า ๒๓๘.

^๒ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปีค.ศ. ๑๘๐๓, ๑๘๑๐.

^๓ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปีค.ศ. ๑๘๘๕, ๑๘๐๐.

^๔ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปีค.ศ. ๑๘๘๕, หน้า ๓๑๒, ปีค.ศ. ๑๘๘๘, หน้า ๒.

๕. ทรงสร้างหนังสือทางพระพุทธศาสนา และหนังสือพระธรรมให้วัดต่าง ๆ เป็นการสร้างกุศลตามประเพณีชาวไทยสมัยเก่าและทรงสนับสนุนให้มีการแปลหนังสือทางพุทธศาสนาภาษาต่าง ๆ ออกเป็นภาษาไทย เพื่อขยายความนำมาใช้ต่อไปให้แพร่หลาย^๑

๖. ทรงเป็นมรรคทายกวัดเทพธิดาราม กรมพระสมมตอมรพันธุ์ — ทรงอุปการะวัดเทพธิดารามมาโดยตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ เนื่องจาก เป็นวัดที่อยู่ใกล้วังของพระองค์ ไปมาสะดวก ได้ทรงอุปถัมภ์มาตั้งแต่พระองค์เสด็จมาอยู่ที่วังนี้หลังจากลาผนวชจากภิกษุแล้ว ก่อนที่พระองค์จะได้เป็นมรรคทายก ได้ทรงเป็นโยมอุปัฏฐากภิกษุในวัดเทพธิดารามหลายรูป และทรงนำอาหารไปถวายพระวัดเทพธิดารามเสมอ ทรงนิมนต์พระวัดนี้มาทำสังฆทาน รับประทานอาหารร่วมกันเป็นส่วนมาก และพระองค์มีความสนิทสนมกับพระในวัดเทพธิดารามมาก^๒ เช่น ในระยะนั้นพระสุธรรมธีรคุณทรงเป็นสมภารวัด พระองค์ได้ทรงช่วยตกแต่งวัดเทพธิดาราม เช่น ติดม่านในโบสถ์เพื่อเตรียมสำหรับรับกฐิน ติดม่านบุษบกพระประธานเป็นผ้าริ้วทอง ซ่อมแซมฉัตร ทรงตรวจดูความเรียบร้อยรอบ ๆ วัด เช่น ทรงให้ซ่อมซลารวิหาร ตัดต้นไม้ที่ขึ้นรกพระปราสาท ซ่อมศาลา โดยพระองค์ทรงออกทุนทรัพย์ในการซ่อมแซมทุกอย่าง

พระองค์ทรงได้รับสัญญาบัตรเป็นมรรคทายกวัดเทพธิดารามอย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๕ และได้ทรงทำตราประจำพระองค์เป็นตราสำหรับมรรคทายกวัดเทพธิดาราม เป็นรูปริ้วม่านฟ้าหนึ่งกลาง และม่านฟ้าหนึ่ง ๒ ข้างรวม ๓ ช่อง ๆ ละคน แบบนี้ทรงถ่ายมาจากลายบานประตูโบสถ์ มีตัวหนังสือสลักกับเมฆ ยอดริ้วม่านบอกชื่อวัดและมีหนังสือบอกมรรคทายกที่ได้อุปการะ ริ้วม่านฟ้าหนึ่ง ๓๐ บาท (ตราสำหรับคฤหัสถ์ที่เป็นมรรคทายกใช้ พระสงฆ์ไม่ใช้) เมื่อพระองค์ทรงเป็นมรรคทายกก็ได้ทรงทะนุบำรุงอุดหนุนวัดเทพธิดารามเป็นอย่างดี ได้ทรงนำพระที่ชำรุดไปซ่อมแซม นำพระที่พระองค์นำมาจากต่างจังหวัด

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ. ๓/๒๗ ส่งคาถาภาษาฝิ่งคัดจากอักษรพม่าและแปลเป็นภาษาไทย เล่ม ๔ (๑๒-๑๔ ตุลาคม ๑๒๓)

^๒ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๓, หน้า ๓๑, ๑๕๗.

มาประดิษฐานไว้ที่วัดเทพธิดาราม เช่น พระนาคปรกจากวัดวิเวกวาญพิศ^๑ และได้ทรงสนพระทัย
ปฏิสังขรณ์พระอาราม คือ พระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ และถาวรวัตถุอื่น ๆ เป็น
จำนวนมาก และได้ทรงยื่นรายงานไปโดยลำดับเพื่อทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ให้ทรงทราบ มีดังนี้ คือ

พ.ศ. ๒๔๔๔ ซ่อมศาลาคร่อมกำแพง ระหว่างพระอุโบสถกับพระวิหาร ๒ หลัง และ
ปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป ซึ่งเชิญมาจากเมืองพิษณุโลก และได้เชิญเข้าประดิษฐานไว้ในใต้ซุ้มพระปรารงค์
ทั้ง ๔ องค์

พ.ศ. ๒๔๔๗ ซ่อมพระเจดีย์รายรอบพระวิหาร ซ่อมศาลารายรอบพระวิหารภายใน
กำแพงแก้ว ซ่อมกำแพง บานประตูวัด และซ่อมตุ๊กตาคิน

พ.ศ. ๒๔๕๐ ซ่อมประตูกำแพง รอยบานประตูพระอุโบสถ และซ่อมประตูลานหน้า
พระวิหาร ๑ ประตู

พ.ศ. ๒๔๕๑ ซ่อมหลังคาพระอุโบสถ พระวิหาร และศาลาการเปรียญ และรื้อที่จงกรม
ที่ต่อกับพระวิหารน้อยออก

พ.ศ. ๒๔๕๒ ซ่อมพระวิหารน้อยและหอไตร

ในรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๓ ซ่อมที่จงกรม ซ่อมศาลาคร่อมกำแพงด้านหลังพระอุโบสถ
๒ หลัง ซ่อมสระน้ำ และซ่อมพื้นคณะกลางตรงพระอุโบสถ

พ.ศ. ๒๔๕๔ ปูหินอ่อนพื้นพระอุโบสถ และตกแต่งเครื่องประดับภายในพระอุโบสถ
ซ่อมประตูกำแพง กำแพงหน้าวัด ซ่อมแซมของที่ใช้ในพระอุโบสถ คือ ราวตีว คะแนนสงฆ์
เสาราวเทียนหน้าโต๊ะหมู่บูชาเท้าโคมคู่หนึ่ง ราวตาลปัตรพระประธาน ทำฐานรองมาหมู่ และ
ฐานรองตู้พระไตรปิฎกปิดทอง^๒

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกล้วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปีค.ศ. ๑๘๘๘, ๑๘๙๐, ๑๘๙๑.

^๒ พระเทพคุณาภรณ์, บทเจริญพระพุทธรูปของวัดเทพธิดาราม (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.,
๒๕๒๒), หน้า ๒๐-๒๑.

นอกจากนี้ พระองค์ยังได้ซ่อมแซมเล็ก ๆ น้อยๆ อีก เช่น เอาโคมเก่าไปซ่อม เอาเรือต่อใหม่มาไว้ในโรงเรือวัดเทพธิดาราม ปิดทองซ่อมพระพิภพพระพุทธรูปในพระปรางค์ด้านตะวันออกเฉียงใต้ ทรงนำพระที่ซ่อมปิดทองเรียบร้อยแล้วมาไว้ที่วัด พระองค์ได้ทรงเอาพระหทัยใส่ใน เรื่องการรักษาความสะอาดวัดให้ดูแลบริเวณวัดให้สะอาดอยู่เสมอ ทรงนำต้นไม้ไปปลูกไว้ที่วัดเทพธิดาราม ในวันพระ เข้าพรรษาทรงจัดของไปถวายในการลงอุโบสถ เช่น แปรงไม้กวาด เหล็กวิลาส คมไฉนน้ำ แก้ว กระโถนเล็ก ชันน้ำทองเหลือง กระโถนใหญ่ ผ้าอาสนเล็ก พานแก้ว ดอกไม้ ๑ คู่ ขวดปักดอกไม้ ๑ คู่ กระบะหมากพลูพุทรี และทรงหล่อพระถวายเป็นพระอุโบสถ เป็นพระยืนห้ามญาติฐานไม้ได้ตั้งที่หน้าหมู่ในพระอุโบสถ^๑

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ เมื่อกรมพระสมมตาทรงสิ้นพระชนม์ หม่อมเจ้ามงคลประวีติ พระโอรสทรงเป็นมรรคทายกวัดเทพธิดารามสืบต่อมา

การพักผ่อน

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ไม่ทรงโปรดกีฬาากลางแจ้งทุกชนิดต่าง ๆ ที่จะออกพระกำลังในเวลาว่าง พระองค์คิดว่าเป็นการเหนื่อยไม่สนุก ทรงชอบดูผู้อื่น เล่นกีฬาากลางแจ้งมากกว่าทรงเล่น แต่ถ้ากีฬาในร่มจะทรงโปรดการเล่นหมากรุกกัมหมัดเล็ก ขั้วราชการ และพระบรมวงศานุวงศ์ที่เสด็จมาที่วังของพระองค์^๒ การพักผ่อนที่พระองค์ทรงโปรดมากที่สุดคือ การออกไปเดินเล่น หรือการนั่งรถเที่ยวไปตามถนนสายต่าง ๆ เช่น ในยามที่ตามเสด็จประพาสบางปะอินก็จะเสด็จดำเนินแถวทุ่งนา จังหวัดอยุธยาในเวลาเย็นเสมอ เพื่อชมธรรมชาติ สถานที่ที่วิเศษและสนทนากับชาวบ้านในละแวกนั้น การประทับรถชมภูมิภาพในพระนครนั้น จะทรงขับรถม้าไปตามถนนสายต่าง ๆ เพื่อชมทิวทัศน์สองข้างทางไปตลอดเวลาจนสุดถนน เช่น ถนนตก ถนนสาทร บางครั้งก็

^๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๙๐๓, ๑๙๐๘, ๑๙๐๘.

^๒ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๓, หน้า ๓๑, ๑๕๗.

ทรงจักรยานพร้อมกับพระญาติ เช่น พระองค์เจ้าจันทร์ที่ตจหาธาร กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาไป ตามถนนและสถานที่ต่าง ๆ ที่ใกล้เคียงพระบรมมหาราชวัง^๑ เช่น สวนสราญรมย์ เป็นต้น

การพักผ่อนที่โปรดรองลงมา คือ การชมละครต่าง ๆ ที่แสดงในวังหลวง และ แสดงในวังของพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่น ซึ่งแสดงในโอกาสต่าง ๆ เช่น สถาปนาอิสริยยศ ทานุญวันประสูติขึ้นชาครบ ๖ รอบ เป็นต้น ในคราวที่พระองค์ตามเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ก็ทรงไปชมละครโอเปร่าอย่างฝรั่งในประเทศของยุโรป และทรงโปรดการชม ละครสัตว์ด้วย ในชั้นปลายพระชนม์ชีพพระองค์ทรงพาศายาและนัดดาไปชมการแสดงละครมากครั้ง เช่น ละครณมิตรที่โรงละครปริดาเลีย โดยทรงชมแถวหน้าสุดทุกครั้งที่ได้เสด็จในเวลากลางคืนที่ พระองค์ว่างเว้นภาระกิจ ต่อมาเมื่อมีภาพยนตร์เข้ามาเผยแพร่มากขึ้น พระองค์ก็ทรงโปรดชมที่วัง ของพระบรมวงศานุวงศ์ที่คุ้นเคย และที่โรงภาพยนตร์พัฒนาการบ้างพร้อมด้วยชายา นัดดา บริหาร และต่อมาก็ทรงซื้อเครื่องฉายภาพยนตร์พร้อมฟิล์มภาพยนตร์มาไว้ฉายชมเองที่วัง^๒

งานอดิเรก

จากการศึกษาบันทึกส่วนพระองค์ของกรมพระสมมตฯ ทรงมีงานอดิเรกกระทำในเวลา ว่างหลายสิ่ง คือ

๑. โปรดการสะสมหนังสือ เพราะ — โปรดการอ่านหนังสือในขณะที่พระองค์เป็น สกายายก กรมสัมปาทิกหออพระสมุควชิรญาณ พระองค์ได้ทรงซื้อหนังสือเหมือนกัน ๓ ชุด คือ ของหออพระสมุควชิรญาณ ๑ ชุด ของพระองค์ ๑ ชุด และของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๑ ชุด ที่วังของพระองค์ทรงมีห้องสำหรับเก็บหนังสือทำนองห้องสมุดส่วนพระองค์โดยตรง ๑ ห้อง ทรงซื้อ หนังสือนิตยสารฝรั่งที่เป็นภาษาต่างประเทศมีรูปเล่มแบบทันสมัย และหนังสือไทยโบราณที่มัดเป็นผูก

^๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๔, ๑๘๘๕, ๑๘๘๗.

^๒ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๕, ๑๙๐๙, ๑๙๑๐, ๑๙๑๓.

ทั้งหนังสือสมุดไทยคำไทยขาว หนังสือโบราณที่มีเรื่องราวทางพุทธศาสนา เช่น มหาปธานสูตร และทรงมีน้ำพระทัยกว้างขวางอนุญาตให้คฤหัสถ์ เช่น ชุนนาง ข้าราชการ เจ้านายที่เป็นพระญาติ และพระภิกษุมายืมหนังสือส่วนพระองค์ได้ทั้ง ๒ ประเภทเพื่อนำไปอ่านศึกษาค้นคว้าได้ ซึ่งก็มีผู้มาขอยืมอยู่เสมอ ทรงมีพระอารมณ์สนุกสนานต่อการอ่านหนังสือต่าง ๆ เช่น สัตวาทิธาน พงศาวดารเหนือ การอ่านหนังสือของพระองค์ ทรงอ่านเป็นประจำทุกวันจนเป็นพระอุปนิสัยอย่างหนึ่ง ที่ทรงขาดไม่ได้ ถ้าไม่ทรงอ่านหนังสือที่วังของพระองค์ก็จะทรงไปอ่านที่ทำงานของพระองค์ หรือที่หอพระสมุดวชิรญาณในเวลาบ่ายก่อนทำราชการ บางคืนก่อนพระองค์บรรทมก็ทรงอ่านหนังสือไปจนรู้สึกอยากบรรทมจึงบรรทม

๒. การสะสมแสตมป์ พระองค์ทรงนิยมการสะสมแสตมป์ตามแบบอย่างของเจ้านายในสมัยนั้นที่นิยมสะสมแสตมป์แลคเปลี่ยนกัน จากการที่พระองค์เป็นราชเลขาธุการได้พบเห็นแสตมป์แบบต่าง ๆ ใหม่ ๆ ของต่างประเทศอยู่เสมอ และทรงสั่งซื้อคู่มือการเลือกซื้อแสตมป์รวมทั้งแสตมป์จากต่างประเทศเข้ามาสำหรับพระองค์เอง เมื่อทรงตื่นบรรทมทรงใช้เวลาว่างตอนเช้าคัดเลือกแสตมป์ บางครั้งทรงเพลิดเพลินกับการเลือกแสตมป์แยกหมวดหมู่ไปจนบรรทมตื่นหลายครั้ง โปรดแสตมป์มาก ถึงทรงได้รับของฝาก เป็นแสตมป์จะทรงดีพระทัยมากกว่าของอื่น เช่น กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงฝากคู่มือการเล่นแสตมป์มาให้พระองค์ ๑ เล่ม เป็นบัญชีแสตมป์ต่าง ๆ ชื่อ เดอะ ลินคอล์น แสตมป์ แคตาล็อก (The Lincoln Stamp Catalogue) ซึ่งมีรูปแสตมป์ต่าง ๆ ทุก ๆ ชนิดเรียงตามตัวอักษรและมีโฆษณาขาย พระองค์ทรงมีความเห็นว่า "การเล่นแสตมป์ต้องลงทุนบ้างเล็กน้อยจึงจะสำเร็จ แม้จะไม่ใช่เงินมากนักน้อยอันใดก็น่าจะเล่น" ในงานสถาปนาอิสริยยศของพระองค์ พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้ทรงนำสมุดแสตมป์ของพระองค์และขอยืมสมุดแสตมป์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มาแสดงพร้อมขอพระราชทานสมุดแสตมป์หลวงมาตั้งแสดงด้วย แล้วทรงเชิญผู้ที่นิยมสะสมแสตมป์มาชมที่วังของ

กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรินทร์

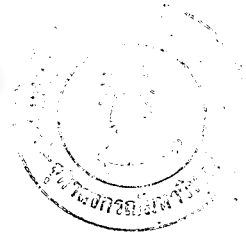
ปี.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๔, ๑๘๘๗.

พระองค์^๑ แม้เมื่อพระองค์อุทิศสิ่งของในการกุศลเมื่อ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ได้ทรงโปรดให้หม่อมอนุวัตรวรพงษ์นำสมุดแสตมป์เล่มใหญ่ที่เก็บไว้ในกระทรวงมหรธาธร ๑ เล่ม บริจาคให้หอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งถ้ามีผู้ขอซื้อก็ให้ขายเป็นรายได้ของหอพระสมุดต่อไปโดยขายไม่ต่ำกว่าราคา ๔๐๐ บาท^๒

นอกจากนั้น พระองค์ทรงสะสมตราโมโนแกรม (Monogram) ซึ่งเป็นชื่อย่อพระปรมาภิไธยของพระบรมวงศานุวงศ์ พระเจ้าแผ่นดินต่าง ๆ เช่น ของพระองค์ทรงใช้ว่า S. P. ทรงใส่รวบรวมไว้ในสมุดใส่ตรา Monogram โดยเฉพาะ^๓ และทรงสะสมใบไม้ศักดิ์แห่งเมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ แต่ไม่ทรงทำจริงจึง จึงทรงเลิกไปในที่สุด^๔

๓. ทรงสะสมตลับงา ซึ่งเป็นที่นิยมในสมัยนั้น พระองค์ทรงได้รับพระราชทานตลับงาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อวันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นรูปนาฬิกาพก ๑ ใบ ชื่อเป็นภาษาต่างประเทศว่า "โอเกเยเสเกเร" จากเมืองลังกา ต่อมาทรงได้รับตลับงาจากพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่นเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนต้องทรงทำบัญชีตลับงาขึ้น และตั้งชื่อตลับงาแต่ละใบให้แตกต่างกันและทรงบอกแหล่งที่มาของตลับงานั้น ๆ เช่น

<u>แหล่งที่ได้</u>	<u>ชื่อตลับงา</u>
วัดเบญจมบพิตร	ลูกพลับเล็ก
โรงจันทน์	รอกกลาง
หม่อมเจ้าดำรง	ลูกพลับใหญ่

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๔, ๑๘๘๕.

^๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๑/๕ เรื่องกรมพระสมมตทรงอุทิศสิ่งของในการกุศล ร.ศ. ๑๑๓ (๒๔ ส.ค. - ๒๔ ต.ค. ร.ศ. ๑๑๓)

^๓ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๔, หน้า ๓๔๗.

^๔ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๖, หน้า ๗๓.

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงได้รับพระราชทานตลับงาจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก ๑ ใบ เป็นรูปลูกกรอกข้างข้างชื่อสุวรรณเคียร บรรดาตลับงาที่พระองค์สะสมนั้นไม่ทรงเก็บไว้เฉย ๆ แต่ทรงนำมาใช้ประโยชน์โดยใส่ซี่ผึ้งบ้าง น้ำมันตานีบ้าง น้ำมันกุหลาบบ้างหลายตลับ

๔. การเลี้ยงสัตว์ มีผู้นำสัตว์มาถวายพระองค์เป็นจำนวนมาก จึงโปรดเลี้ยง

สัตว์นานาชนิด โดยให้ต๋อกรงสัตว์ไว้ในวัง สัตว์บกที่ทรงมีคือ ไก่แจ้ ๔ ตัว นกฮัม ๑ ตัว พังพอน ๒ ตัว แกะ ๑ ตัว ลิง ๑ ตัว ค่าง ๑ ตัว ลูกกระต่าย ๔ ตัว สุนัขไทย ๑๐ ตัว ในยามว่างจะเสด็จทอดพระเนตรสัตว์เหล่านั้นตามกรงต่าง ๆ บางครั้งก็ทรงเล่นกับ สัตว์เลี้ยงเหล่านี้ สัตว์น้ำที่ทรงเลี้ยงไว้ในสระคือ กุ้งก้ามกราม ๒ ตัว กุ้งก้ามเกลี้ยง ๔ ตัว และปลาต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เมื่อทรงว่างก็นำกุ้งแห้งป่นไปโปรยให้อาหารสัตว์น้ำเหล่านั้น สัตว์เลี้ยงของพระองค์มีจำนวนไม่แน่นอน เนื่องจากมีผู้นำมาให้เพิ่มบ้าง ออกลูกเพิ่มขึ้นมาบ้างหรือ ตายลงไปบ้างทำให้จำนวนลดลง

ในยามว่างเว้นจากพระภาร ก็จะไปเสด็จตรวจตราประทานอาหารสัตว์เลี้ยงต่าง ๆ ด้วยความเพลิดเพลินพระหฤทัย นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงเลี้ยงนกเขา ซึ่งมีผู้นำมาให้บ้าง ทรงซื้อมาเองบ้าง ทำให้มีจำนวนมากขึ้น จึงทรงเลี้ยงนกเขาอย่างจริงจัง โดยทรงทำบัญชีบอก แหล่งที่ได้มา (ผู้ให้) และทรงตั้งชื่อนกเขาอย่างไพเราะคล้องจองกัน เช่น

<u>ชื่อนก</u>	<u>แหล่งที่ได้มา</u>
บรรเลงเพราะ	หลวงราช
เสนาะสาร	บ้านม้า
ขานสลับ	บ้านแบ้ง
ขับสลาย	โพสามต้น

ซึ่งตามบัญชีนกเขาในวันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงมีนกเขาจำนวน ๒๔ ตัว

กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปี.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๔, ๑๘๘๕, ๑๘๘๗, ๑๘๐๔.

โดยทรงใส่ทรงนกแขวนไว้รอบระเบียบวัง ในยามว่างที่ทรงพักผ่อนก็จะเสด็จทอดพระเนตรนกเขาตามทรงต่าง ๆ ทรงสงสัยเหตุว่าตัวไหนเริ่มชันเมื่อไร เสียงขันเป็นอย่างไร มีลักษณะอย่างไร เป็นต้น^๑

๕. การปลูกต้นไม้ พระองค์ทรงนิยมปลูกต้นกระบองเพชรพันธุ์ต่าง ๆ โดยทรงเริ่มปลูกในวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ จำนวน ๑๔ ต้น และทรงสั่งมาเพิ่มเติมจากต่างประเทศอีก ๒ ทับ ทรงปลูกได้ ๓๐ ต้น แต่ละต้นมีขนาดใหญ่ งาม และมีราคาแพง แต่มีบางต้นตายไป^๒

พระกรณียกิจพิเศษ

ได้ทรงส่งเสริมการศึกษาของเยาวชนซึ่งขณะนั้นยังไม่แพร่หลายมากนัก โดยยกการอุปถัมภ์โรงเรียนวัดเทพธิดาราม กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงเป็นผู้ก่อตั้งโรงเรียนวัดเทพธิดารามขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงจัดหาเครื่องเรียนเป็นกระดานชนวน ๓๐ แผ่น และหนังสืออุพบอักษรตั้งแต่แผ่นที่ ๑ จนถึงแผ่นที่ ๕ อย่างละ ๓๐ แผ่น และให้จารึกไว้ที่กระดานชนวนและหนังสือว่า "วัดเทพธิดา วัน ๖ ๕ ๗ คำ ๑๒๔๗"

ในระยะแรกโรงเรียนนี้ใช้หอสวดมนต์เก่า (ปัจจุบันเป็นห้องสมุดรอยกรองของสมาคมนักกลอนแห่งประเทศไทย) เป็นที่เรียนหนังสือของเด็กวัดเทพธิดาราม และเด็กในวังของพระองค์ กับเณรบางรูป เมื่อวันศุกร์ขึ้น ๒ ค่ำ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘ พระองค์ได้ทรงทำบุญเลี้ยงฉลองเปิดโรงเรียนที่หอสวดมนต์นั้น จำนวนนักเรียนเมื่อแรกเริ่มมีเด็กในวังของพระองค์ ๑๓ คน และเด็กในวัดเทพธิดาราม ๘ คน ต่อมาจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นโดยบิดามารดานำมาฝากอีกเป็น ๒๔ คน จนต้องปรับปรุงบริหารรูปเป็นตึกภิกขุณีเดิมให้เรียบร้อยแข็งแรงโดยกรมพระสมมตอมรพันธุ์เป็นผู้ออกทุนซ่อมแซม โดยซ่อมหลังคาและพื้นที่ชำรุดเป็นเงิน ๑ ชั่ง และย้ายโรงเรียนวัดเทพธิดารามจากหอสวดมนต์ไปตั้งสอนที่วิหารภิกขุณีเมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

อาชีพนักเรียนนั้นไม่เท่ากันมีหลายระดับตั้งแต่อายุ ๗ ปีไปจนถึง ๑๘ ปี นักเรียนรุ่นแรกมีนายยิ้ม

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๙๐๔, หน้า ๓, ๖, ๘, ๒๕๐, ๓๓๐.

^๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๙๑๐.

นายทองอยู่ นายบุญรอด ฯลฯ

โรงเรียนวัดเทพธิดารามที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงจัดการตั้งขึ้นนั้นได้ทรงจัดแบบโรงเรียนของกรมศึกษาธิการในสมัยนั้นโดยให้เริ่มเรียนมูลบทบรรพกิจไปก่อนแล้วเรียนเล่มต่อมาซึ่งเป็นแบบเรียนของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) และกรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงว่าจ้างครูจิตรมาสอนนักเรียนโรงเรียนวัดเทพธิดารามทุกวัน โดยให้เงินเดือนแรก ๑๐ บาท ต่อมาโรงเรียนได้จัดโต๊ะและม้านั่งแบบห้อยเท้าให้นักเรียนนั่งเรียน เมื่อวันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ จากรายงานผลการเรียนของนักเรียนโรงเรียนวัดเทพธิดารามที่ครูจิตรเป็นผู้ทำขึ้นทุกเดือน เช่น ในเดือน ๑๑ ว่าวันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ มีวันเรียน ๒๔ วัน หยุดสภารท ๑ วัน วันพระ ๔ วัน รวม ๔ วัน มีนักเรียนเดิม ๔๔ คน ออก ๒ คน เข้าใหม่ ๑ คน คงเหลือ ๔๔ คน ซึ่งกรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงแจกรางวัลแก่นักเรียนที่ขยันเรียนโดยนักเรียนคนใดมาเรียนทุกวันจะได้รับเงิน ๑ เฟื้อง ผู้ใดมาเรียน ๒๓ วันทรงให้คนละ ๖ อัฐ มา ๒๒ วัน ทรงให้คนละ ๔ อัฐ โดยลดทล้นลงมา

ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้นำครูเงินมาสอนแทนครูจิตรที่ออกไป พระองค์ได้ทรงเอาใจใส่โรงเรียนวัดเทพธิดารามมาก ถ้าไม่ทรงมีภาระกิจก็จะเสด็จมาดูแลทุกวัน^๑

เมื่อกรมพระสมมตอมรพันธุ์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ โรงเรียนวัดเทพธิดารามขาดผู้อุปการะ ขาดเงินบำรุงอุดหนุนจึงได้เลิกกันไป^๒

นอกจากนี้ ยังทรงบริจาคเงินแก่โรงเรียนเลี้ยงเด็ก ทรงทำทานแก่คนตาบอดที่มีรายได้น้อยเสมอ แม้ในวันประสูติของพระองค์หลังจากทรงบำเพ็ญกุศลแล้วจะทรงบริจาคทรัพย์แก่โรงพยาบาล กรมศึกษาธิการ หอพระสมุดวชิรญาณ โรงเรียนเด็กวัดเทพธิดาราม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม^๓

^๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๕, หน้า ๑๓๔-๑๓๗, ๑๗๘, ๑๘๔, ๒๒๓.

^๒ สัมภาษณ์ พระสุนทรวิจิตร, พระปลัดวัดเทพธิดาราม, ๒๒ ธันวาคม ๒๕๒๓.

^๓ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๕, หน้า ๑๓๔-๑๓๗, ๑๗๘, ๑๘๔, ๒๒๓.

การปฏิบัติราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงรับราชการดังนี้ คือ

พ.ศ. ๒๔๑๘ ทรงรับราชการในออฟฟิศหลวง

พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงรับราชการเป็นราชเลขานุการฝ่ายไทยในกรมราชเลขานุการ

พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงรับราชการในตำแหน่งปลัดบัญชากลาง ๔ เดือน กระทรวงพระคลัง

มท.สมบัตินี้กต่างตำแหน่ง

พ.ศ. ๒๔๓๘ ทรงเป็นอธิบดีกรมราชเลขานุการที่มีฐานะเทียบเท่าเสนาบดี (กรมราชเลขานุการถูกยกฐานะเทียบเท่ากระทรวง) ทรงรับราชการเรื่อยมาจน พ.ศ. ๒๔๕๔ จึงทรงลาออกจากตำแหน่งราชเลขานุการ

พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ ๑ เดือน

พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงเป็นอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ ซึ่งทรงรับราชการเรื่อยไปจน

พ.ศ. ๒๔๕๔ จึงทรงลาออกจากตำแหน่งอธิบดีกรมพระคลังข้างที่

พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร ๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๒ ทรงทำการแทนเสนาบดีกระทรวงวัง ๔ เดือน

พ.ศ. ๒๔๔๕ ทรงทำการแทนเสนาบดีกระทรวงวังชั่วคราว

พ.ศ. ๒๔๕๒ ทรงรับราชการในหน้าที่เสนาบดีกระทรวงวัง ๒ เดือน

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงปฏิบัติราชการพิเศษ คือ

พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงเป็นเสนาบดีสภา

พ.ศ. ๒๔๓๗ ทรงเป็นรัฐมนตรีสภา และองคมนตรีสภาตลอดมา

พ.ศ. ๒๔๓๕ ดูแลโรงเรียนราชกุมาร และราชกุมารีตลอดมาจนเลิกกิจการไป

พ.ศ. ๒๔๒๗ เป็นกรรมการไต่หนังสือโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จนพ.ศ. ๒๔๕๔

จึงทรงเลิกเป็นกรรมการ

นอกจากนี้ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ยังทรงช่วยราชการพิเศษอื่น ๆ อีกมาก เช่น ทรงเป็นเจ้าหน้าที่เครื่องราชอิสริยาภรณ์ฝ่ายหน้า เป็นกรรมการกิมตั้ง* เปลี่ยนพัด เป็นต้น^๑

*การสะสมประกวดเครื่องถ้วยเป็นชุด ๆ
กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๑๐/๒ ตั้งกรมพระองค์เจ้าและเจ้าพระยา

การปฏิบัติราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงปฏิบัติราชการต่อเนื่องมาแต่รัชกาลก่อนคือ ทรงเป็น
ราชเลขาธิการและอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ และได้ทรงลาออกจากตำแหน่งใน พ.ศ. ๒๔๔๔
ได้ทรงร่วมพระกรณียกิจพิเศษหลายประการคือ

พ.ศ. ๒๔๔๔ ทรงเป็นสมาชิกบำรุงกองเสือป่า

พ.ศ. ๒๔๔๓ ทรงเป็นองคมนตรีต่อมา ได้ทรงลาออกใน พ.ศ. ๒๔๔๔

พ.ศ. ๒๔๔๔ ทรงเป็นเสนาบดีที่ปรึกษากรมราชเลขาธิการและพระคลังข้างที่
ตลอดมาจนสิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๔๘

พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นสมุหมนตรี ตลอดมาจนสิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๔๘

นอกจากนี้ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ยังทรงช่วยราชการต่าง ๆ อีก เช่น ทรงเป็น
อุปนายกวรรณคดีสโมสร เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร
เมื่อพ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นต้น

รายละเอียดในการปฏิบัติราชการของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ดังกล่าวมีดังนี้ คือ

การเริ่มต้นปฏิบัติราชการ

ใน พ.ศ. ๒๔๑๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริ
จัดการแก้ไขเงินธรรมเนียมแผ่นดิน โปรดเกล้าฯให้ตราพระราชบัญญัติสำหรับกรมพระคลัง-
มหาสมบัติ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ตั้งออกดีต่อพพิศเป็นที่ทำงานขึ้น ณ พระที่นั่ง
ตำรงสวัสดิ์ต่อนัญวงศ์ เป็นหน่วยงานอิสระไม่ขึ้นต่อกระทรวงพระคลังและพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแต่งตั้งพระเจ้าน้อยยาเชอที่มีคุณวุฒิทางหนังสือและบัญชี ๓ พระองค์
คือ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ กรมพระยาเทวะวงษาโรประการ และกรมพระสมมตอมรพันธุ์
ให้เป็นเจ้าพนักงานใหญ่และรองในออฟฟิศหลวงตามลำดับ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ จึงได้เริ่มรับ
ราชการในออกดีต่อพพิศเป็นแห่งแรกตั้งแต่วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๘ เมื่อมีพระชันษาเพียง

ออกดีต่อพพิศมีหน้าที่ตรวจบัญชีการเงินของกรมต่าง ๆ และช่วยปฏิบัติงาน
พระราชภารกิจต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย

๑๔ ปี^๑

ต่อมาในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๐ โปรดเกล้าฯ ให้สมทบกรมราชเลขาณูการ เข้ากับอดีตออฟฟิศแต่ยังคงเรียกว่าออฟฟิศหลวงอยู่ต่อไป พระองค์ก็ได้ทรงรับราชการอยู่ต่อมา ในหน้าที่เดิมได้รับเงินปีละ ๓๕ ชั่ง^๒ ในพ.ศ. ๒๔๒๓ (ร.ศ. ๔๔) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกอดีตออฟฟิศตั้งเป็นกรมราชเลขาณูการ

โดยมีกรมหมื่นเทวะวงษ์วโรภาสเป็นราชเลขาณูการฝ่ายต่างประเทศ และพระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ (กรมพระสมมตอมรพันธุ์) เป็นราชเลขาณูการฝ่ายไทยได้รับเงินปีละ ๔๐ ชั่ง^๓ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ ทรงรับราชการในตำแหน่งปลัดบัญชาชุกกลาง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติอีกตำแหน่งหนึ่ง แต่ภายหลังทรงเห็นว่าราชการในตำแหน่งราชเลขาณูการมีงานมากจึงกราบถวายบังคมทูลลาออกจาก ตำแหน่งปลัดบัญชาชุกกลาง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ คงรับราชการในหน้าที่ราชเลขาณูการเพียง ตำแหน่งเดียว^๔

อธิบดีกรมราชเลขาณูการ

จากการศึกษาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เอกสาร จดหมายเหตุ และ หนังสือต่าง ๆ พบว่าเมื่อพระองค์ทรงเป็นราชเลขาณูการอันมีตำแหน่งเทียบเท่าอธิบดีนั้น ทรงปฏิบัติพระภารกิจด้วยความละเอียดรอบคอบโดยทรงทำหน้าที่ราชเลขาธิการอยู่ตลอดเวลา

^๑พระยาศรวิรวงศ์, พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
(พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ), หน้า ๑๐.

^๒กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๖ กต. ๖.๒๐/๖ ประวัติกรมพระสมมตอมรพันธุ์ พ.ศ. ๒๔๕๕
(๒๔ พ.ค. ๒๔๕๕)

^๓กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๑/๒ อดีตออฟฟิศหรือออฟฟิศไปรเวตสิเกอร์ตารี
(ร.ศ. ๔๓-๔๔)

^๔พระยาศรวิรวงศ์, พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
(พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ), หน้า ๑๐.

แม้เวลาบรรทม ถ้ามีหนังสือ แรงค่วนมาก็ทรงถูกปลุกบรรทมตื่นขึ้นมารับทราบหนังสือราชการนั้น
เมื่อพระองค์ทรงเป็นอธิบดีกรมราชเลขาณูการนั้น ทรงทำหน้าที่ต่าง ๆ ดังนี้

๑. ทรงร่างหนังสือ ทำบัญชีเงินเดือน คุณวุฒิของเสมียนในกรม พ.ศ. ๒๔๒๗^๑
๒. ทรงทำหน้าที่ร่างประกาศแต่งตั้งกรมของพระองค์เจ้าและตั้ง เจ้าพระยาในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ บางครั้งทรงร่างร่วมกับรัชกาลที่๕
๓. ทรงเป็นผู้ประสานงานติดต่อกำหนดพิธีการต่าง ๆ ของสำนักพระราชวัง เช่น การพระราชทานพระสุพรรณบัตร
๔. ทรงเป็นผู้กำหนดจัดของที่จะพระราชทานตามอิสริยยศของเจ้านายที่ทรงกรม เลื่อนกรม และขุนนางที่ได้รับแต่งตั้ง เลื่อนชั้นสัญญาบัตร
๕. ทรงเป็นที่ปรึกษาอย่างใกล้ชิดของรัชกาลที่ ๕ ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ในการร่างประกาศต่าง ๆ
๖. เป็นผู้เสนอตั้งกรมเจ้านายพระราชทานสัญญาบัตรขุนนาง การเสนอเลื่อนยศข้าราชการ ในกรมราชเลขาณูการ
๗. เป็นผู้เสนอขอพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้แก่เจ้านาย ขุนนาง ในกรมราชเลขาณูการและกรมอื่น ๆ
๘. ทรงมีหน้าที่ในการคิดพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ที่สถาปนาอิสริยยศ และนามพระสงฆ์ที่เป็นพระราชาคณะ^๒
๙. เป็นผู้จัดการพระอารามหลวงต่าง ๆ เช่น จัดกุฏิวัด เบญจมบพิตร เข้าเป็นหมวดหมู่
๑๐. เป็นผู้คิดชื่อขุนนางที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในตำแหน่งต่าง ๆ ร่วมกับพระยาศรีสุนทรโวหาร (พิภ) ได้แก่ ข้าราชการในกรมราชเลขาณูการเป็นส่วนใหญ่^๓

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๔, หน้า ๓๔๑.

^๒ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๑๑/๑ ขอตั้งตำแหน่งกรมราชเลขาอาลักษณ์ พระคลังข้างที่ (๒๔ เม.ย. ๑๑๒ - ๑๕ ก.ย. ๑๑๔)

^๓ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๑๐/๒ ตั้งกรมพระองค์เจ้าและเจ้าพระยา (๒๒ มี.ค. ๑๑๔ - ๒๘ ส.ค. ๑๑๔)

ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔) ได้แยกกรมราชเลขาณูการออกจากกระทรวงมูรธาธร (ขึ้นกับกรมนี้เมื่อตั้งกระทรวงมูรธาธร พ.ศ. ๒๔๓๕) เป็นกรมอิสระกรมหนึ่ง มีฐานะพิเศษเทียบเท่ากระทรวง เนื่องจากมีงานมากขึ้น มีกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เป็นเสนาบดีกระทรวงมูรธาธร กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็นราชเลขาณูการที่มีฐานะเทียบเท่าเสนาบดี ต่อมา ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ได้ยุบกระทรวงมูรธาธรรวมเข้ากับกรมราชเลขาณูการ^๑

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๙) กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็นผู้ประสานงานสำรวจข้าราชการสัญญาบัตรที่เป็นบัณฑิตย (ได้เป็นเปรียญ) ในคราวประชุมเสด็จพวกราชบัณฑิตยที่พระราชวังพญาไท เมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙ โดยทรงทำทะเบียนประวัติข้าราชการในกรมต่าง ๆ ตามปีเกิด ยศ ชื่อเต็ม คุณวุฒิ สัญญาบัตร เคยศึกษาธรรมใดเปรียญกี่ประโยค เคยบวชที่วัดไหน^๒

ในปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๐ กรมราชเลขาณูการได้มีสาขาเพิ่มขึ้นมาโดยตั้งอยู่ที่พระราชวังสวนดุสิตอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งที่ทำการเดิมในพระบรมมหาราชวังนั้น เป็นที่ทำการกลางประจำ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงรับราชการต่อมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงประชวรมาก จึงทรงลาออกจากตำแหน่งราชเลขาณูการ เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๔^๓ ระหว่างพ.ศ. ๒๔๕๔-๒๔๕๘ ทรงประชวรหนักต้องอยู่ในความดูแลของแพทย์ตลอดเวลาจนกระทั่งสิ้นพระชนม์

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๑/๘ เรื่องแยกกรมราชเลขาณูการกับกระทรวงมูรธาธรเป็นคนละกรมให้กรมหมื่นพิทยคังเป็นเสนาบดี กรมหมื่นสมมตเป็นราชเลขาณูการ (๒๘ พ.ศ. ร.ศ. ๑๑๔)

^๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๘.๒๒/๑๑ เสี่ยงพวกราชบัณฑิตยและแจกหนังสือเรื่องประชุมราชบัณฑิตย (๑๑ เม.ย. - พ.ค. ๑๒๙)

^๓ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๖ รล. ๓/๒ ตั้งแลย้ายข้าราชการในกรมราชเลขาณูการ (๑๖ พ.ค. ๒๔๕๔)

อธิบดีกรมศึกษาธิการ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ กรมศึกษาธิการเป็นกรมหนึ่งในกระทรวงธรรมการ (Ministry for Public Instruction and Ecclesiastical Affairs)^๑ ทรงเป็นอธิบดีอยู่ ๑ เดือน เนื่องจากทรงมีราชการมาก จึงทรงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ คงทรงรับแต่เพียงตำแหน่งราชเลขาญการ^๒

ปลัดบัญชีกลาง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ โดยเริ่มแรกรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงรับราชการในตำแหน่งปลัดบัญชีกลาง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติอีกตำแหน่งหนึ่ง โดยทรงได้รับเงินเดือนปีละ ๕๐ ชั่ง ซึ่งได้ทรงคิดการใหม่ ๆ คือ ให้มีผู้รับเหมาเก็บภาษีอากรแล้วแบ่งรายได้ให้รางวัลแก่ผู้เก็บโดยให้ผู้เก็บรับผิดชอบเป็นปี ๆ ไป เพื่อไม่ให้เงินค่าภาษีต้องตกค้าง ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ในหอรัษฎากรพิพัฒน์อย่างซื่อตรงต่อหน้าที่โดยสม่ำเสมอ ได้ทรงหาวิธีการใหม่ในการเก็บภาษีอากรให้ได้เต็มที่โดยทรงตั้งผู้ควบคุมเจ้าภาษีนายอากรในแต่ละท้องถิ่นอีกทีหนึ่ง ซึ่งเป็นผลดีทำให้เก็บภาษีได้เต็มที่ แต่ภายหลังทรงเห็นว่าราชการในตำแหน่งราชเลขาญการมีมาก จึงทรงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งปลัดบัญชีกลาง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ โดยทรงให้พระยาภาสกรวงศ์รับหน้าที่ในตำแหน่งปลัดบัญชีกลางแทนพระองค์ ทรงรับราชการในหน้าที่ราชเลขาญการตำแหน่งเดียว ได้ทรงรับราชการในตำแหน่งปลัดบัญชีกลางนาน ๔ เดือนกับ ๖ วัน^๓

^๑Bangkok Times press, Directory Bangkok and Siam, 1910, 21 th ed. (London, 1910), p. 223.

^๒พระยาศรวิรวงศ์, พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ (พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ), หน้า ๘.

^๓กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกลับส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๕, หน้า ๑๘๘, ๒๖๕, ๓๒๒.

อธิบดีกรมพระคลังข้างที่

ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ หลังจากทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการได้ ๑ เดือน รัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ ซึ่งทรงมีราชการมาก จึงทรงลาออก จากตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการในปี^๑ พ.ศ. ๒๔๓๖ เมื่อกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา เป็นเสนาบดีกระทรวงมรดกธรรม กรมหมื่นเทเวศร์วชิรพันธ์เป็นอธิบดี กรมพระอาลักษณ์ กรมขุนศิริชัชวาลย์ทรงเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงมรดกธรรม พระองค์ทรงเป็นเสนาบดีราชเลขาณูการ และอธิบดีกรมพระคลังข้างที่^๒ เมื่อทรงรับราชการในกรมพระคลังข้างที่ด้วยพระวิริยะอุตสาหะ ได้ทรงทำหน้าที่ คือ

๑. ทรงขอพระราชทานสัญญาบัตรแก่นาง ข้าราชการในกรมพระคลังข้างที่ที่กระทำความดีความชอบ
๒. ทรงหาผลประโยชน์ให้แก่พระคลังข้างที่ให้งอกเงยขึ้น
๓. ตรวจสอบค้นเรื่องราวเก่าที่รัชกาลที่ ๕ ต้องพระราชประสงค์
๔. นำชาวต่างประเทศเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และรับรองชาวต่างประเทศ
๕. แก้ปัญหาสำนักงานราชการต่าง ๆ ของพระคลังข้างที่ วิจัยจ่ายคำสั่ง สั่งการแทนรัชกาลที่ ๕
๖. เป็นที่ปรึกษาราชการพระคลังข้างที่ของรัชกาลที่ ๕
๗. ขอพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้แก่ข้าราชการในกรมพระคลังข้างที่^๓

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๘๓, หน้า ๘๐.

^๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๑๗/๑ ขอดังตำแหน่งกรมราชเลขาอาลักษณ์ พระคลังข้างที่ (๒๔ เม.ย. ๑๑๒ - ๑๔ ก.ย. ๑๑๔)

^๓ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๑/๑๓ เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงปรารภถึงราชการทางกรมราชเลขาณูการและพระคลังข้างที่ (๑๑ ต.ค. ๑๑๓ - ๓๑ มี.ค. ๑๑๖)

๘. ประชุมกำหนดงบประมาณของกรมพระคลังข้างที่^๑

พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ต่องานพระคลังข้างที่อย่างสม่ำเสมอ แม้เมื่อพระองค์
ประชวร เมื่อทรงหายประชวรก็ทรงไปตรวจงานที่กรมพระคลังข้างที่ทุกวันเป็นประจำ ในวันที่
๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ กรมพระคลังข้างที่มีสาขาเพิ่มขึ้นอีก ๑ แห่ง คือที่พระราชวังสวนกุหลาบ^๒

พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นปีที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงรับราชการในกรมพระคลังข้างที่
เป็นปีสุดท้ายก่อนที่จะทรงลาออก เพราะอาการประชวรที่ทำให้พระองค์ไม่สามารถจะทรงทำงาน
มากได้ ต้องทรงพักผ่อนตามคำแนะนำของแพทย์อยู่เสมอ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเสียดายที่พระองค์ทรงเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่ทรงรอบรู้ในราชกิจทั้งปวงมาก จึงทรง
แต่งตั้งให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ดำรงตำแหน่ง เสนาบดีที่ปรึกษาในกรมพระคลังข้างที่ต่อไปจน
กระทั่งพระองค์สิ้นพระชนม์

เสนาบดีกระทรวงมรดก

ก่อนที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์จะทรงเป็น เสนาบดีกระทรวงมรดกนั้น กระทรวงนี้ตั้งขึ้น
จากกรมพระอาลักษณ์เดิม ซึ่งมีราชการหน้าที่มากขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า ในพ.ศ. ๒๔๓๕
(ร.ศ. ๑๑๑) เมื่อกรมพระอาลักษณ์ที่เคยอยู่ในกรมราชเลขาณูการเดิมยกฐานะเป็นกระทรวง
ใหญ่เรียกว่ากระทรวงมรดกโดยรวมกรมพระอาลักษณ์ กรมราชเลขาณูการ เข้าไว้ด้วยกัน
มีกรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็น เสนาบดีมรดก^๓

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๑๗/๑๐ สัญญาบัตรแลเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทาง
กรมราชเลขาณูการ กรมพระอาลักษณ์ แลพระคลังข้างที่ (๑๓ ม.ค. ๑๒๑ - ๓ พ.ค. ๑๒๔)

^๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปีค.ศ. ๑๙๐๔, หน้า ๒๒๓.

^๓ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๑/๕ ตั้งตำแหน่งเสนาบดี ๑๒ กระทรวง
(๑ เม.ย. ๑๑๑)

เมื่อพระองค์ทรงเป็น เสนาบดีมูรธาธร ทรงทำหน้าที่ คือ

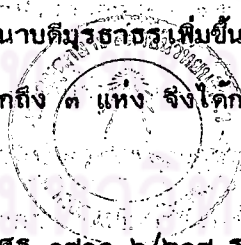
๑. ควบคุมดูแลการเก็บรักษาตราทั้งหลายให้สามารถใช้งานได้อยู่เสมอและเก็บไว้เป็นหลักฐาน โดยจะเก็บตราพระราชสัญจกร ตราประจำกระทรวงต่าง ๆ และตราอื่น ๆ

๒. จัดการเรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์ โดยร่วมออกแบบการผลิต เหรียญตรา การจัดเก็บรักษา และจัดเตรียมไว้สำหรับพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ ที่ทำความดีความชอบในหน้าที่การงาน ทรงควบคุมการจัดการตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์เหรียญที่ระลึกที่ทรงพระราชทานในโอกาสต่าง ๆ เข็มและเครื่องประดับเกียรติอื่น ๆ

๓. การจัดการสัญญาบัตรโดยทางกระทรวงมูรธาธรจะเป็นผู้ประสานงานกับกรมกองต่าง ๆ ในการที่จะรวบรวมรายชื่อข้าราชการที่ทำงานดีสมควรได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนสัญญาบัตร เพื่อเตรียมพิธีการต่าง ๆ ไว้ให้พร้อมก่อนที่รัชกาลที่ ๔ จะทรงพระราชทานในวันจริง ตลอดจนถึงการตั้งกรม เลื่อนกรมของเจ้านายต่าง ๆ ด้วย ทั้งการแต่งตั้งพระราชอาคันตุกะ โดยสรุปแล้วจะทรงเป็นผู้ควบคุมการจัดการต่างๆ คือ สุพรรณบัตรและศิษย์บัตร สัญญาบัตรพลเรือน สัญญาบัตรทหาร ดำรวจ เสือป่า สัญญาบัตรพระสงฆ์ หนังสือพระราชทานวิสุงคามสีมา หนังสือพระบรมราชานุญาตให้ข้าราชการอุปสมบท^๑

๔. กราบทูลอาการประชวร สิ้นพระชนม์ ป่วยตายของพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง พระสงฆ์สมณศักดิ์ ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงทราบ^๒

การที่พระองค์ทรงมีพระภารกิจเป็น เสนาบดีมูรธาธรเพิ่มขึ้นมาอีก ๑ ตำแหน่ง นอกจากพระคลังข้างที่แล้ว ทรงมีพระภารกิจมากถึง ๓ แห่ง จึงใ้เ้กราบถวายบังคมลาออก

^๑ กษ. สิ่งพิมพ์กระทรวงศึกษาธิการ ศธ.๐๓๐๑.๖/๒๐๗ รูปการซึ่งทอพระสมุด ข้าราชการจัดแสดงในสยามรัฐพิธีอภิเษก (พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๖๕), หน้า ๔-๕.

^๒ กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๔ อ. ๑๔/๑๐ ประชวร สิ้นพระชนม์และป่วยตาย (๒๗ ก.พ. ๑๐๘ - ๒๒ ม.ค. ๑๑๔)

จากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมูรธาธร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงแต่งตั้ง เมื่อวันที่ ๑๔ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) เนื่องจากทรงมีพระสุขภาพไม่สมบูรณ์ มีโรคเรื้อรังและทรงรับงานหลายด้าน หลายหน้าที่มากเกินไปทำให้ประชวร ถ้าวรับราชการมากยิ่งขึ้น ทำให้ไม่มีเวลาที่จะเข้าร่วมประชุมเสนาบดีได้ เพราะต้องทรงพักผ่อน ทรงเกรงจะเสียบราชการเพราะทรงทำงานให้ไม่ได้เต็มที่และเพื่อเป็นการรักษาแบบแผนข้าราชการเอาไว้ไม่ให้เสื่อมเสีย ได้ทรงเสนอความคิดเห็นต่อไป ๒ ประการ คือ

๑. ขอให้กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาเป็นเสนาบดีกระทรวงมูรธาธรแทนพระองค์ โดยพระองค์จะเป็นราชเลขาธิการตามเดิม
๒. ให้เลิกกระทรวงมูรธาธรเสีย คงไว้แต่กรมพระอัสสฬหรือกรมราชเลขาธิการขึ้นกระทรวงวัง กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์กับกรมหมื่นพิทยลาภจะผลัดเปลี่ยนช่วยกันปฏิบัติราชการ และพระองค์ไม่ต้องนั่งในที่ประชุม เวลาไม่เสด็จออก

ที่ประชุมเสนาบดีในเวลานั้นอันมีพระบรมวงศานุวงศ์ ๗ พระองค์และขุนนาง ๓ คน ได้เห็นด้วยตามความคิดของพระองค์ที่ให้แยกตำแหน่งเสนาบดีมูรธาธรและราชเลขาธิการออกจากกันโดยกรมพระสมมตอมรพันธุ์รับหน้าที่ราชเลขาธิการอย่างเดียว การที่มีผู้อื่นมาช่วยทำงานมาก ๆ ดีกว่าที่จะทรงรับหน้าที่พระองค์เดียว ที่ประชุมได้ให้เลิกตำแหน่งเสนาบดีของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ว่าการกระทรวงมูรธาธร แล้วให้ตำแหน่งราชเลขาธิการของกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์เสนอเสนาบดี เพราะพระองค์ทรงรับราชการมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริตและกตัญญูต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ซึ่งพระองค์ทรงแต่งตั้งกรมหมื่นพิทยลาภเป็นเสนาบดีมูรธาธร และให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์เป็นราชเลขาธิการตามเดิม นับว่ากรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ทรงส่งเสริมสนับสนุนกรมพระสมมตอมรพันธุ์ในหน้าที่ราชการตลอดมา^๑

^๑ กข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๑/๗ ตั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมูรธาธรและเรื่องกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ออกจากตำแหน่งเสนาบดี (๔ - ๑๕ เม.ย. ๑๑๑)

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระองค์ก็ทรงรับราชการแทนเสนาบดีกระทรวงมุรธาธรชั่วคราวอีก ๑ ปี เพราะกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาทรงไปว่าการกระทรวงวัง เมื่อพระองค์ทรงกลับมารับราชการกระทรวงมุรธาธรทรงรับผิดชอบบังคับบัญชาข้าราชการในกระทรวงด้วยความเอาใจใส่ทำงานโดยทรงมอบหมายงานอย่างชัดเจนเข้าใจง่าย ราชการประจำของกระทรวงมุรธาธรที่มีมากคือ การโต้ตอบหนังสือไปมาระหว่างกระทรวงต่าง ๆ^๑

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ (ร.ศ. ๑๑๔) ที่ประชุมเสนาบดีสภาได้เลิกตำแหน่งเสนาบดีมุรธาธรโดยเปลี่ยนเป็นตำแหน่งสภานายกรัฐมนตรี และได้ตั้งกรมรัฐมนตรีเพิ่มขึ้นมาเพื่อแบ่งเบางานกรมราชเลขาญการ การตั้งรัฐมนตรีสภา (Legislative Council) นี้เพื่อใช้ปรึกษาด้วยกันในเรื่องกฎหมายต่าง ๆ ที่พิจารณาออกใหม่ ได้มีการแบ่งแยกหน้าที่กันคือ การรักษาพระราชลัญจกร และประทับพระราชลัญจกรและตราต่าง ๆ นั้นส่งไปที่มุรธาธร (กรมรัฐมนตรีสภา) ยกเว้นพระราชลัญจกรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้อยู่ในกรมราชเลขาญการ และตราตำแหน่งอื่น ๆ ก็ส่งไปที่กระทรวงมุรธาธร

ส่วนหน้าที่อื่นที่กรมพระสมมตาทรงกระทำเมื่อทรงเป็นเสนาบดีมุรธาธร คือ ได้ทรงเป็นผู้เสนอชื่อ ทำบัญชีพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นสูงที่รัชกาลที่ ๕ จะทรงเลือกตั้งเป็นองคมนตรี ในพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา รวมทั้งเสนอชื่อผู้ที่จะได้รับพระราชทาน พานทอง โต๊ะ กาทองคำ และทรงเป็นที่ปรึกษาของรัชกาลที่ ๕ ในการเลือกผู้ใดที่สมควรเป็นองคมนตรี^๒ และทรงสนับสนุนข้าราชการในกระทรวงมุรธาธรให้ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร เลื่อนยศตำแหน่ง ถ้าทำงานดี

ในปี ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงมอบหน้าที่ให้กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาเป็นเสนาบดีกระทรวงมุรธาธรตามเดิม เมื่อมีการริเริ่มตั้งรัฐมนตรีสภานั้น กระทรวงมุรธาธรได้เป็นผู้เตรียมการในพิธีพระราชทานตราตั้งรัฐมนตรีสภา ซึ่งการแต่งตั้ง

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ ลำเนาบันทึกล้วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๘๙๓.

^๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๑๐/๘ ตั้งเลขานุการสภาเสนาบดีและองคมนตรี (๕ พ.ย. ๑๑๑ - ๔ ม.ค. ๑๑๓)

รัฐมนตรีสภานั้นตั้งจากบัญชีผู้ที่ได้พานทอง โต๊ะทองมาแล้ว แม้ในปีที่พระองค์ทรงลาออกจาก
 มุรธาธรแล้วก็ยังทรงประสานงานแนะนำราชกิจต่าง ๆ ในกระทรวงมุรธาธรที่เกี่ยวข้องใน
 งานที่ทรงรับผิดชอบ

จากระยะเวลาสั้น ๆ ที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมุรธาธรได้ทรง
 ปฏิบัติพระภารกิจไว้เป็นแบบอย่างมาก ทำให้ผู้ปฏิบัติราชการต่อไปได้ยึดถือ เป็นแบบแผนต่อมาใน
 การดำเนินงานต่าง ๆ กระทรวงมุรธาธรมีอายุอยู่ได้ประมาณ ๕ ปี^๑ จนใน ร.ศ. ๑๑๕
 (พ.ศ. ๒๔๓๙) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงมีพระบรมราชโองการยกเลิกกระทรวง
 มุรธาธร เปลี่ยนนาม เป็นกรมพระอาลักษณ์และให้โอนมาขึ้นกับกรมราชเลขาณูการตามเดิม
 เนื่องจากงานราชการของกรมราชเลขาณูการ กรมพระอาลักษณ์หรือกระทรวงมุรธาธรมีลักษณะ
 คล้ายคลึงกัน

เสนาบดีกระทรวงวัง

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงทำการแทนเสนาบดีกระทรวงวังอยู่ ๓ ครั้ง คือครั้งที่ ๑
 ในพ.ศ. ๒๔๔๒ ทรงทำการแทนเสนาบดีกระทรวงวัง ๔ เดือน^๒ ครั้งที่ ๒ เริ่มในวันอาทิตย์
 ที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ทรงทำการชั่วคราวในขณะที่กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิศาดาประชวร
 ลาไปพักผ่อนต่างจังหวัด^๓ ครั้งที่ ๓ ในพ.ศ. ๒๔๔๖ ได้ทรงกำกับราชการในหน้าที่เสนาบดี
 กระทรวงวัง ๒ เดือน^๔ เมื่อทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง ได้ทรงบังคับบัญชาการในพระบรม

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. บัญชีเอกสารกรมราชเลขาณูการรัชกาลที่ ๕
 กรมราชเลขาณูการ (ค่านำ) พ.ย. ๒๔๑๙.

^๒ พระยาศรวิรวรงค์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ (พระองค์เจ้า
 สวัสดิประวัตติ), หน้า ๙.

^๓ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
 ปก.ศ. ๑๙๐๒, หน้า ๒๐๑.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

มหाराชาธิราชทั้งหมด โดยทรงมีหน้าที่จัดการในพระราชสำนักส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระบรมราชวงศ์ ขณะที่ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง พ.ศ. ๒๔๕๒ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยาวนานที่สุดที่พระองค์ทรงว่าการเป็นเวลา ๔ เดือน ได้ทรงเป็นผู้ประสานงานติดต่อกับฝ่ายอื่นๆ รักษาระเบียบพระราชพิธีต่าง ๆ ทรงเป็นผู้รับข่าวคราวอาการประชวรสิ้นพระชนม์จากการเสด็จประพาสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบรมราชินี พระบรมวงศานุวงศ์ เพื่อทำรายงานขึ้นกราบทูลรัชกาลที่ ๕ ต่อไป แม้พระองค์จะทรงทำการแทนชั่วคราวในระยะเวลานั้น ก็ทรงทำการด้วยพระวิริยะอุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง ด้วยพระทัยใส่ตลอดเวลาที่พระองค์รับพระภาระมาปฏิบัติแทนเสนาบดีกระทรวงวัง^๑

พระกรณียกิจของพระองค์ที่ทรงปฏิบัติราชการพิเศษในรัชกาลที่ ๕ มีดังนี้ คือ

เสนาบดีสภา

เสนาบดีสภาหรือแกบิเน็ต เคานซิล (Cabinet Council) นั้นคือ การประชุมปรึกษาร่วมกันของเจ้ากระทรวงทั้ง ๑๒ กระทรวง คือ มหาตไทย กลาโหม ว่าการต่างประเทศ เมือง วัง คลัง นา ยุติธรรม ยุทธานธิการ ธรรมการ การโยธา และมุรธาธร เสนาบดีสภาหรือลูกขุนยศาลาได้ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) มีหน้าที่ประชุมปรึกษาราชการตามหน้าที่ ซึ่งเกี่ยวข้องกัน^๒

ส่วนเสนาบดีทั้ง ๑๒ ตำแหน่งนั้นมีหน้าที่ทั่วไป คือ

๑. จะต้องเป็นผู้ปฏิบัติราชการและดูแลรักษาราชการในกรมนั้น ๆ ให้เป็นไปโดยพระบรมราโชบายและพระบรมราชประสงค์

๒. จะต้องมีหน้าที่ผลัดเปลี่ยนกันฟังพระกระแสรับสั่งอยู่ตลอดเวลา

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๑๕/๑๐ ประชวร สิ้นพระชนม์ และป่วยตาย (๒๗ ก.พ. ๑๐๘ - ๒๒ ม.ค. ๑๑๔)

^๒ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๔/๕ ตั้งตำแหน่งเสนาบดี ๑๒ กระทรวง (๑ เม.ย. ๑๑๑)

๓. จะต้องประชุมปรึกษาราชการต่าง ๆ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ มาให้ปรึกษาเป็นการเฉพาะ หน้าที่กรมหนึ่งกรมใดให้สำเร็จไปได้โดยพร้อมกันตามหน้าที่ของเสนาบดีกรมนั้น^๑

กรมพระสมมตอมรทัมผู้ทรงรวมอยู่ในเสนาบดีสภามาตั้งแต่ก่อนที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมูรธาธรคือ ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ ทรงดำรงตำแหน่งราชเลขาธิการอยู่ ผู้ร่วมประชุมเสนาบดีในเวลานั้นมีดังนี้ คือ

๑. กระทรวงมหาดไทย คือ เจ้าพระยาธรรมาธิบดี (รอด กัลยาณมิตร)
๒. กระทรวงกลาโหม คือ เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม ศรีไชยันต์)
๓. กระทรวงว่าการต่างประเทศ คือ สมเด็จพระยาเทเวศวงศ์โรประการ
๔. กระทรวงเมือง คือ กรมพระนเรศวรฤทธิ
๕. กระทรวงวัง คือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
๖. กระทรวงนา คือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร นุนนาค)
๗. กระทรวงคลัง คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์
๘. กระทรวงยุติธรรม คือ กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฏ์
๙. กระทรวงยุทธนาธิการ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
๑๐. กระทรวงธรรมการ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๑๑. กระทรวงการโยธา คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
๑๒. กระทรวงมูรธาธร (ราชเลขาธิการเดิม) คือ พระองค์ (กรมพระสมมตอมรทัม)^๒

โดยปกติเสนาบดีสภาประชุมสัปดาห์ละ ๒ ครั้ง ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในการเริ่มจัดประชุมนั้นกรมพระสมมตอมรทัมผู้ทรงเป็นเลขาธิการสภาเสนาบดี ซึ่งงานของพระองค์คือ การบันทึกรายงานการประชุมเสนาบดีตลอดจนการนัดหมายการประชุมและติดต่อกับท่านเสนาบดีทั้งปวง ความจริงงานนี้ไม่มากแต่สำคัญคือ ต้องเป็นบุคคลที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล. ๑/๗ ตั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมูรธาธร และเรื่องกรมหมื่นสมมตฯ ออกจากตำแหน่งเสนาบดี (๔ - ๑๕ เม.ย. ๑๑๑)

^๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรทัมผู้ ปี ค.ศ. ๑๘๘๘, หน้า ๑๐๑.

ให้สงวนความลับและ เข้าใจความลึกซึ้งหนักเบาแห่งการงานนั้นได้โดยแท้จริงเท่านั้น^๑ ซึ่งใน
เวลานั้นพระองค์ได้ทรงเข้าร่วมในที่ประชุม เสนาบดีสภาตลอดมาจนทรงประหารจึงทรงลาออก
จากการประชุมสภาเสนาบดีเมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ซึ่งที่ประชุมได้
ให้เลิกตำแหน่งเสนาบดีของกรมพระสมมติที่ว่าการกระทรวงมรดาธาธาแล้วให้ตำแหน่งราชเลขาการ
ของพระองค์ ~~เสมอ~~ เสนาบดี เพราะพระองค์ทรง เป็นบุคคลที่รับราชการด้วยความซื่อสัตย์
สุจริตและกตัญญูต่อรัชกาลที่ ๔ มาก^๒

ต่อมาเมื่อพระองค์ทรงมีพระพลานามัยแข็งแรงก็ได้ทรงเข้าร่วมประชุม เสนาบดีอีก
ต่อมา เช่น ทรงร่วมประชุมเสนาบดีที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์ตะวันออก เวลา ๒๒.๕๓ น.
ของวันที่ ๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๑ โดยมีผู้ร่วมประชุมเป็นเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ๑๒ คน

ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ขณะที่พระองค์ทรงทำหน้าที่เลขาการสภาเสนาบดีโดยส่งหนังสือ
กำหนดการประชุมเสนาบดีโดยเชิญเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ มาประชุมโดยระงับเวลาไว้^๓
ปีพ.ศ. ๒๔๔๕ พระองค์ทรงมีอาการประชวรบ่อยจึงไม่ทรงไปประชุมเสนาบดีสภาได้สมำเสมอ

เมื่อเลิกกระทรวงมรดาธาธา นั้น พระองค์ก็ทรงรับราชการต่อมาในฐานะ เสนาบดีกรม
ราชเลขาการ ทรงเข้าร่วมประชุมเสนาบดีสภามาโดยตลอดด้วยความเอาพระทัยใส่ยิ่ง^๔ และ
ในปีพ.ศ. ๒๔๔๕ นี้พระองค์ทรงมีราชการประชุมมากขึ้น เมื่อเลิกประชุมในตอนดึก จึงไม่ทรง

พระองค์เจ้าธานีประดิษฐ์, ความทรงจำ.จ. วิทยาลัยสวนดุสิตทรงแต่งประทานลูก ๆ
กับประวีติม.จ. วิทยาลัยสวนดุสิต (พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์ศรี, ๒๔๔๕), หน้า ๓๐.

^๒ กข. เอกสารรัชกาลที่ ๔ รล. ๑/๗ ตั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมรดาธาธาและ
เรื่องกรมหมื่นสมมติลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี (๔ - ๑๕ เม.ย. ๑๑๑)

^๓ กข. เอกสารรัชกาลที่ ๔ กต. ๖.๒๐/๑ หนังสือโต้ตอบในเรื่องต่าง ๆ ที่มีไปมา
กับกรมหมื่นสมมติ (พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๑)

^๔ กข. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมติอมรพันธุ์
ปีพ.ศ. ๑๘๘๘, หน้า ๑๐๕.

กลับวังของพระองค์ ก็ประทับค้างแรมที่ตำหนักในพระราชวังสวนกุหลาบ ปกติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ไม่ทรงร่วมประชุม เสนาบดีสภานอกจากมีราชการพิเศษที่จะทรงปรึกษา แต่ต่อมา เสนาบดีขาดประชุมมากขึ้น จึง—เสด็จมาประทับเป็นประธานในที่ประชุมทุกครั้งที่พระองค์ไม่มีพระราชภารกิจ

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเข้าร่วมประชุม

เสนาบดีสภาเสมอมา จนในพ.ศ. ๒๔๔๔ ทรงลาออกจากราชการในหน้าที่ราชเลขาญการและหน้าที่อื่น ๆ เพื่อทรงพักผ่อนได้เต็มที่ เพราะทรงมีอาการประชวรมากขึ้น การประชุม เสนาบดีสภาของพระองค์ท่านจึงสิ้นสุดในปีพ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นปีสุดท้ายเพราะหลังจากนั้น ก็มิได้—เสด็จไปร่วมประชุม เลย

องคมนตรีสภา

ขณะที่กรมพระสมมตาทรงทำการแทนเป็น เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร^๑ ร.ศ. ๑๑๓ ได้มีการจัดตั้งองคมนตรีสภาขึ้น เมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ซึ่งขณะนั้นยังไม่มี การแต่งตั้งสภานายกองคมนตรีสภา พระองค์จึงทรงเป็นสภานายกองคมนตรีสภาตามตำแหน่งที่ ทรงเป็น เสนาบดีมุรธาธร มีพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นตำแหน่ง เลขาญการในองคมนตรีสภา เมื่อพระองค์ทรงเป็นสภานายกทรงมีอำนาจควบคุมบังคับบัญชา องคมนตรีได้ทรงประชุมองคมนตรีพร้อมกันชี้แจงหน้าที่ขององคมนตรีให้ทราบ^๒ เมื่อตั้งองคมนตรี สภานั้นได้รวมหน้าที่ เลขาญการขององคมนตรีสภา เข้าไว้ในกรมราชเลขาญการ

เมื่อพระองค์พ้นจากตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมุรธาธรก็ทรงพ้นจากตำแหน่งสภานายก องคมนตรีสภาพร้อมกัน ทรงเป็นองคมนตรีร่วมในสภาองคมนตรีเท่านั้น พระองค์ทรงได้รับแต่งตั้ง เป็นองคมนตรีตลอดทุกปี ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ห้องพระโรงกลาง โดยมีพิธีถือน้ำ เช้นชื้อลงในสมุดและติดตราเครื่องราชอิสริยยศ กล่าวคำสาบาน ถ่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

^๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปีค.ศ. ๑๙๐๒, หน้า ๔๗.

^๒ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๒/๑๐ พระราชกฤษฎีกาเรื่ององคมนตรีสภาหรือ ที่ปรึกษาราชการในพระองค์ (ม.ป.ป.)

แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชโฆวาท และ
พระราชทานพร ผู้ที่เป็นองคมนตรีใหม่จะลงชื่อในท้ายหนังสือคำสาบาล^๑

ลำดับที่พระองค์ทรงเป็นองคมนตรี

ร.ศ. ๑๑๓ ทรงเป็นสภานายกองคมนตรี

ร.ศ. ๑๑๔ ทรงเป็นองคมนตรีมาแต่เดิม ณ วัน ๗ ฎี ๖ คำปฏิณ ๑๒๔๕

ร.ศ. ๑๑๗ ทรงเป็นองคมนตรีลำดับที่ ๑๕ พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตฯ

ร.ศ. ๑๑๘ ทรงเป็นองคมนตรีลำดับที่ ๒๐ สมัยก่อนที่พระบรมโอรสาธิราชจะทรง

เข้าร่วมเป็นองคมนตรี

ร.ศ. ๑๑๙ ทรงเป็นองคมนตรีลำดับที่ ๑๘ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตฯ

ร.ศ. ๑๒๑ ทรงเป็นองคมนตรีลำดับที่ ๑๖ เป็นองคมนตรีตั้งเดิม

ร.ศ. ๑๒๒ ทรงเป็นองคมนตรีลำดับที่ ๑๓ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตฯ

ร.ศ. ๑๒๔ ทรงเป็นองคมนตรีลำดับที่ ๑๖ พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตฯ

ร.ศ. ๑๒๕ ทรงเป็นองคมนตรีลำดับที่ ๑๖ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตฯ

ร.ศ. ๑๒๙ ทรงเป็นองคมนตรีลำดับที่ ๑๖ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตฯ

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ พระองค์ทรงเป็นองคมนตรีครั้งสุดท้ายสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าฯที่ทรงแต่งตั้งเมื่อเดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓)

นอกจากพระองค์จะทรงเป็นองคมนตรีแล้วยังทรงเป็นผู้เสนอชื่อองคมนตรีคนอื่น ๆ
ที่เหมาะสมต่อรัชกาลที่ ๕ โดยเลือกจากผู้ที่ได้รับพระราชทานพานทองและเจ้านายที่ดำรง
เลื่อนกรมต่าง ๆ ดังร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๕๖) ในปีนี้ไม่ได้ตั้งองคมนตรีเพิ่มขึ้นใหม่ ใช้เลือก
จากคนเก่าที่มีอยู่ในบัญชีรายชื่อ จำนวนองคมนตรีนั้นไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับพระราชอัธยาศัยของ

^๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปีค.ศ. ๑๘๘๗, หน้า ๑๒๐, ๑๔๕.

รัชกาลที่ ๕ เช่น ปีพ.ศ. ๒๔๔๔ มีจำนวน ๔๔ นาย

ในพ.ศ. ๒๔๔๔ เมื่อขึ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ได้ทรงลาออกจากการเป็นองคมนตรีเนื่องจากทรงประชวรพระโรคมีอาการกำเริบไม่สามารถจะ มาประชุมได้ทุกครั้ง เพราะต้องทรงพักผ่อนพระวรกายอยู่เสมอไม่ให้ตรากตรำทำงานหนักเกินไป และทรงลาออกจากหน้าที่ราชเลขาธุการ ซึ่งเป็นงานประจำในคราวเดียวกัน

รัฐมนตรีสภา

รัฐมนตรีสภา (Legislative Council) คือที่ประชุมปรึกษากฎหมายสำหรับแผ่นดิน ตั้งขึ้นเมื่อร.ศ. ๑๑๓ มีฐานะเป็นกรมขึ้นกระทรวงมูรธาธร กรมพระสมมตฯ ทรงเข้าร่วมใน รัฐมนตรีสภาตั้งแต่เริ่มตั้งรัฐมนตรีสภาขึ้นมาช่วยงานของกระทรวงมูรธาธรและแบ่งเบางานกรม ราชเลขาธุการ เมื่อร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ซึ่งทรงเข้าร่วมประชุมโดยตลอดมา^๑ ขณะที่ พระองค์ทรงเป็นเสนาบดีกรมราชเลขาธุการเมื่อวันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๔๒) นั้นทรงมีหน้าที่เป็นผู้ร่างข้อบังคับรัฐมนตรีสภา ให้รู้หน้าที่ ๆ ต้องรับผิดชอบและทรงเป็นผู้ตรวจร่าง พระราชบัญญัติรัฐมนตรีสภา กำหนดตราประชุม กำหนดตราเสนาบดีกระทรวงใหม่ และทรงเข้าร่วม เป็นรัฐมนตรีสภาในร.ศ. ๑๑๔ นั้นกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาเป็นสภานายกรัฐมนตรี มีพระยา ศรีสุนทรโวหารเป็นสภาเลขาธุการโดยมีเสนาบดีเข้าร่วมประชุม ๑๗ คน และผู้อยู่นอกตำแหน่ง ๔ คน สภานายกจะรับพระบรมราชโองการจัดประชุมปรึกษา ตรวจร่างกฎหมายไปจนเลิกประชุม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงร่วมประชุมหรือไม่ก็ได้ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงร่วม ประชุมรัฐมนตรีสภา ตรวจร่างพระราชบัญญัติต่าง ๆ ในการเปิดรัฐมนตรีสภาโดยประสานงานกับ กรมหมื่นพิทยลาภอยู่เสมอ ทรงเป็นผู้ประสานงานระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ทำหน้าที่แจ้งข่าวต่าง ๆ ให้ทราบ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีพระราชดำริผ่านกรมพระสมมตอมรพันธุ์มายังรัฐมนตรีสภาทุกครั้ง

กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ อ. ๔/๑ เรื่องตั้งรัฐมนตรีสภา (พระราชบัญญัติรัฐมนตรี สภา มีตั้งสภานายกและพระราชดำริสเปิดประชุม (๒๓ ธ.ค. ๑๑๓ - ๒๔ ส.ค. ๑๑๔)

ในการประชุมรัฐมนตรีสภานั้น มีสเตอร์ โรลิ่ง ยัคมินทร์ (Rolin Jacquemyns) หรือเจ้าพระยาอภัยราชาได้เป็นที่ปรึกษาทางด้านกฎหมายโดยร่างกฎหมาย แปลกฎหมายต่างประเทศภาษาอังกฤษให้แก่รัฐมนตรีสภา จำนวนรัฐมนตรีสภานั้นก็ไม่แน่นอนแล้วแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงแต่งตั้งตามความเหมาะสม เช่น ในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๙) มีจำนวน ๔๐ ท่าน มีเจ้าพระยารัตนวงศ์วิไกร (ม.ร.ว.คสี สุทัศน์) เป็นสภานายกรัฐมนตรี พระยาราชนานุกูล (เวก บุญยรัตพันธุ์) เป็นรองสภานายกรัฐมนตรี พระยาตรีสุนทรโวหาร เป็นสภาเลขาธิการรัฐมนตรี กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็นรัฐมนตรีอันดับที่ ๔ ถัดจากกรมหลวงเทเวศร์วงศ์และมีการหมิ่นวีริชวรณปรีชาต่อจากพระองค์^๑

ปี พ.ศ. ๒๔๕๓ นี้เป็นปีสุดท้ายที่พระองค์ทรงเข้าร่วมประชุมรัฐมนตรีสภาเพราะในปีพ.ศ. ๒๔๕๔ ได้ทรงลาออกจากราชการเนื่องจากประชวรพระโรคมีอาการกำเริบ จึงได้ทรงลาออกจากตำแหน่งหน้าที่ราชการอื่น ๆ ทั้งหมด เว้นแต่ตำแหน่งที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าทรงโปรดแต่งตั้งไว้ จึงคงดำรงอยู่เท่านั้น

อธิบดีโรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนราชกุมารี

โรงเรียนราชกุมาร

ในพ.ศ. ๒๔๓๐ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเข้าไปกำกับดูแลโรงเรียนราชกุมาร ซึ่งตั้งขึ้นเล็ก ๆ ในพระบรมมหาราชวังเพื่ออบรมสั่งสอนให้การศึกษาแก่พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกยาเธอชั้นเล็กที่ยังมีชันษาน้อย เริ่มจะหัดอ่านออกเขียนได้ ซึ่งทรงดำเนนกิจการมาเรื่อยจนในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงได้ร่างหลักสูตรเปิดโรงเรียนราชกุมารอย่างเป็นทางการแบบโรงเรียนของรัฐบาลทั่วไปแต่จำกัดผู้เล่าเรียนเฉพาะพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ ๕ ได้เปิดเป็นทางการเมื่อวันเสาร์ที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗^๒

^๑Bangkok Times press, Directory Bangkok and Siam, 1910, p. 265.

^๒กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ. ๑๖ สำนักบันทึกล้านพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
ปี.ศ. ๑๘๘๓, หน้า ๗.

โรงเรียนราชกุมารในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้นมีนายโรเบิร์ต แอล มอรินต์ (Robert L. Morant) เป็นอาจารย์ใหญ่ โดยเริ่มแรกมี ๖ ชั้นเรียน ในแต่ละชั้นเรียนมีครูประจำชั้นโดยเฉพาะ เมื่อขึ้นพ.ศ. ๒๔๓๗ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็นอธิบดีโรงเรียนราชกุมารนั้นได้ทรงเอาพระทัยใส่ในผลการเรียนของพระเจ้าลูกเธอทั้งหลายเป็นอย่างยิ่ง ทรงมีหน้าที่ตรวจสอบดูว่าจ้างครูชาวต่างประเทศ ตรวจสอบรายงานผลการเรียนการสอนของครู ทรงทำงบประมาณค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ในโรงเรียนและติดต่อประสานงานกับกระทรวงธรรมการคือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) บรรดาครูในโรงเรียนราชกุมารจะรายงานผลการเรียนของพระเจ้าลูกเธอให้พระองค์ทราบเป็นเทอม ๆ ไป ถึงความก้าวหน้าในการเรียนของพระเจ้าลูกเธอแต่ละพระองค์^๑

โรงเรียนราชกุมาร

ในขณะเดียวกันเมื่อร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๔) เมื่อวันที่ ๑ มีนาคมเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ถึงพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่จะจัดตั้งโรงเรียนราชกุมารขึ้นสำหรับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเยาว์อยู่เรียนภาษาไทยที่พระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัย พร้อมจัดหาผู้ดูแลรักษาและมหาดเล็กรับใช้ กำหนดการสอน เวลาเรียน อาจารย์ ครู ที่จะตั้งในชั้นแรก ได้เปิดโรงเรียนราชกุมารเมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ โดยมีรายละเอียดต่าง ๆ ดังนี้ คือ

๑. จำนวนนักเรียน นับตามสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอที่มีอยู่และคิดรวมเพื่อเหลือไว้สำหรับหม่อมเจ้าหรือบุตรของผู้มีศักดิ์เรียนอยู่ประมาณ ๑๔ พระองค์
๒. จำนวนพระอาจารย์และครู มีพระยาอิศรพันธุ์โสภณเป็นพระอาจารย์ดูแลทั่วไป และอาจารย์ประจำถวายพระอักษรเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ ส่วนครูริต ครูรูป ถวายการสอนตั้งแต่พระเจ้าลูกเธอลงไป
๓. วิธีสอน ในชั้นแรกต้องทรงแบบเขียนเร็วเล่ม ๑ ก่อนแล้วขึ้นเล่ม ๒ ทั้งอ่านทั้งเขียน และคำนวณเลขสามัญ บวก ลบ คูณ ทหาร

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ส. ๔/๓ โรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนราชกุมาร

๔. เวลาเรียน เริ่มตั้งแต่เช้า ๑๐.๐๐ น. หยุด ๑๒.๐๐ น. ๑๓.๓๐ น. เริ่มเรียน ต่อ หยุด ๑๔.๓๐ น. พักสวดของว่าง ๑๕.๐๐ น. จึงเรียนต่อเลิกเรียน ๑๖.๐๐น. รวม เวลาเรียนตั้งแต่เริ่มจนเลิก ๖ ชั่วโมง เรียน ๓ ตอนรวมเป็นเวลาเรียน ๔ ชั่วโมง เวลาพัก ๒ ชั่วโมง

๕. เครื่องเรียน มีหนังสือแบบเรียนเร็วเล่ม ๑ และเล่ม ๒ เลขวิธีเล่ม ๑ และ เลขเรียนเร็ว กระดานขนวน ดินสอสำหรับเขียนกระดานขนวน ดินสอฝรั่ง ยางลบ สมุด

๖. การเรียน เริ่มเรียนจากแบบเรียนเร็วเล่ม ๑ อักษรวิธีภาคต้น สักโยคถึงตัว สกต อ่านเรื่องต่าง ๆ พระพิศมัยทรงตามทูลถวายในเรื่องต่าง ๆ เรียงความและร่างจดหมาย เลขบวก ลบ คูณ ทหาร สามัญ

เมื่อการเรียนครบ ๑ ปี ได้ทรงคิดเลือกจัดเจ้านายที่มาเรียนเป็นชั้น ๆ คือ เป็น ชั้นที่ ๓, ๒, ๑, ชั้นที่ ๓ มีศิลปวิทยาสูงกว่าชั้นที่ ๒, ๑ ชั้น ชั้นที่ ๒ มีศิลปวิทยาอ่อนกว่าชั้น ที่ ๓ ชั้นที่ ๑ คือเป็นชั้นแรกมีศิลปวิทยาอ่อนกว่าชั้นที่ ๒ ได้คัดเลือกเจ้านายที่มีความสามารถ พอใกล้เคียงกัน รวมเป็นชั้นเดียวกัน เพื่อจัดสอบได้ง่าย พระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดที่สอบ ผ่านก็เลื่อนชั้นต่อไป ส่วนครั้นไม่ได้ประจำชั้นผลัดเปลี่ยนกันสอนไปทุก ๆ ชั้น

ในการเบิกเครื่องใช้สำหรับพระเจ้าลูกเธอ นั้น มหาดเล็กต้องขออนุญาตเบิกจากกรม พระสมมตอมรพันธุ์ ผู้เป็นอธิบดีโรงเรียนราชกุมาร โรงเรียนได้เงินค่าใช้สอยจากกระทรวง ธรรมการที่นำมาใช้สอยในกิจการของโรงเรียนโดยขอเบิกเป็นครั้งไปด้วยการทำหนังสือถึง เจ้าพนักงานบัญชีเงินขอรับเงินรายนี้ส่งมาให้พระยาอิศรพันธุ์โสภณ ๆ นำมาถวายกรมพระสมมต-อมรพันธุ์อีกที จากงบประมาณปี ร.ศ. ๑๑๔ ตำแหน่งอาจารย์สำหรับโรงเรียนราชกุมารเป็น เงินประจำเดือน ๆ ละ ๔๐ บาท ๒ นาย ครูรอง ๒๐ บาท ๑ นาย กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงเป็นผู้จัดหางบประมาณโรงเรียนราชกุมารเองทั้งสิ้น

ต่อมาเมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗ กระทรวงวังได้จัดตึกที่หน้าโรงเรียนราชกุมาร ไว้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ ซึ่งคับแคบไม่พอเก็บของเครื่องใช้ และจัดเป็นที่พักของบริวาร จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอตึกโรงเรียน ราชกุมารเพื่อทำเป็นที่พักของพระเจ้าลูกเธอต่อไป เพราะในระยะนั้นมีพระบรมวงศานุวงศ์

เรียนน้อยมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงทรงให้ยกโรงเรียนราชกุมารร่วมกับโรงเรียนราชกุมารี เมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖^๑

หลังจากนั้นมาโรงเรียนราชกุมารและราชกุมารก็มีเจ้านายเรียนน้อยลงเพราะเจ้านายชั้นเล็กทรงเจริญวัยมากขึ้น เรียนจบชั้นจนต้องไปศึกษาต่อในที่ต่าง ๆ เช่น ในต่างประเทศ ทางโรงเรียนจึงลดจำนวนครูลงและเลิกกิจการไปในที่สุด พระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ก็ย้ายไปเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแทน

กรรมการไล่นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ

มูลเหตุซึ่งเกิดวิธีไล่นักเรียนนั้น เดิมที เดียว เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับสอนหนังสือไทยขึ้นในพระบรมมหาราชวัง โปรดฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นอาจารย์ใหญ่ พระยาศรีสุนทรโวหาร ได้คิดแต่งหนังสือแบบเรียนขึ้นคือ มูลบทบรรพกิจเล่ม ๑ วิชาคณิตกรเล่ม ๑ อักษรประโยคเล่ม ๑ สังโยคภิธานเล่ม ๑ ศิลาจารินต์เล่ม ๑ ใ้ใช้หนังสือเหล่านี้เป็นหลักสูตรการสอนในโรงเรียนหลวงมาก่อนตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นเวลานานมาแล้ว แต่นักเรียนที่เรียนเพียงจบ สังโยคภิธานแล้วออกจากโรงเรียนมาก็เพราะ เรียนเพียงเท่านั้นก็สามารถเป็นเสมียนได้ เพราะเป็นเวลาที่กระทรวงต่าง ๆ ต้องการเสมียน จึงไม่ค่อยมีใครเรียนจบหลักสูตรแบบเรียนหลวงทั้ง ๕ เล่ม การที่จะสอนให้นักเรียนมีความรู้สูงขึ้นไปถึงต้องให้นักเรียนอยู่เรียนจนจบ ได้มีการประชุมผู้อำนวยการการศึกษาคือ พระยาศรีสุนทรโวหาร และพระยาโหวาทวารกิจ (แก่น โหวาทสาร) ได้ประชุมตกลงให้มีการสอบไล่นักเรียนไทยทำนองเดียวกับพระสงฆ์สอบพระปริยัติธรรมปีละครั้ง ผู้ใดสอบได้ก็ออกใบสำคัญแสดงว่ามีภูมิความรู้ถึงขั้นนั้น ๆ ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย โปรดฯ ให้คิดแบบการสอบไล่นักเรียนไทยขึ้น ทรงตั้งข้าหลวงผู้ตัดสินสอบไล่นักเรียนคนแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ การสอบไล่นักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบใน พ.ศ. นี้

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ. ๔/๓ โรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนราชกุมารี

(๒๒ ธ.ค. ๑๑๓ - ๑๗ ก.ค. ๑๑๔)

จึงนับว่าเป็นการสอบไล่สามัญศึกษาครั้งแรก ผู้เป็นแม่กองสอบไล่ครั้งนั้นคือ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธงไชย เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย)^๑

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรง เป็นข้าหลวงไล่หนังสือที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ตลอดมาทุกปีเว้นแต่พระองค์ทรงมีอาการประชวรจึงไม่เสด็จ จนกระทั่งพระองค์ทรงลาออกจากราชการในปีพ.ศ. ๒๔๕๔ จึงทรงเลิกเกี่ยวข้องกับการไล่หนังสือนี้พร้อมกับกิจกรรมอื่น ๆ เพราะทรงต้องการ เวลาพักผ่อนพระวรกายอื่น เนื่องจากอาการประชวร

การช่วยราชการพิเศษอื่น ๆ ในรัชกาลที่ ๕

๑. เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรง เข้าร่วม เป็นกรรมการประชุมปรึกษาเรื่องการเล่าเรียนของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ผู้ที่ร่วมประชุมคือ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ พระยาภาสกรวงศ์ พระยาศรีสุนทรโวหาร นายแพทย์ปีเตอร์ กาวัน

ได้ตกลงให้ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับนายโรเบิร์ต แอล มอรินต์ พระอาจารย์ของกรมพระนครสวรรค์วรพินิต เป็นผู้ถวายการสอน ให้ขุนวิจิตรวรสาสน์เป็นผู้กำกับ ให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายโอวาทเป็นครั้งคราว โดยให้ทรงเรียนที่หอพระสมุด

๒. ในวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็นเจ้าหน้าที่เครื่องราชอิสริยาภรณ์ฝ่ายหน้า โดยรัชกาลที่ ๕ เสด็จออกประชุมสมัชชาภรณ์เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าครั้งที่ ๒๑ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ได้พระราชทานสัญญาบัตรตั้งตำแหน่งเจ้าพนักงานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ฝ่ายหน้าแก่ กรมสมมตอมรพันธุ์ให้พระองค์ทำหน้าที่ เป็นสัญญากรภิบาลนพรัตนและช้างเผือกฝ่ายหน้า

^๑ ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระประวัติลูกเล่า พ.ศ. ๒๕๐๖ (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๗๒-๑๗๓.

๓. ในวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เสด็จแทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในงานพระราชกุศล มฤตครุฑ เป็นที่ระลึกในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จร่วมกับพระองค์เจ้าไชยันดัมงคลโดยรถพระที่นั่ง

๔. วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ พระองค์ทรงดูโต๊ะตำราภาพ^๑ ตรวจสอบในงานที่วังหลวง ซึ่งมีการสวดมนต์ฉลอง

๕. วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระองค์ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการกมิตั้งเปลี่ยนพิศ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งกรรมการ และพระราชทานพิศกรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงได้รับ เป็นคนที่ ๔ (จะนำพิศเก่าไปซ่อมแซมที่ชำรุดแล้วจารึกชื่อผู้ที่เปลี่ยนพิศ ซ่อมแซมพิศไว้ที่ตัวพิศ)^๒

พระกรณียกิจและพระชนม์ชีพ ในรัชกาลที่ ๖

เข้ากองเสือป่า

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงสมัครเป็นสมาชิกบำรุงกองเสือป่าชั้นแรกเมื่อวันศุกร์ที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ซึ่งทรงถือน้ำเสือป่าในวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔

ต่อมาได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเสือป่าเป็นนายหมู่ใหญ่กองเสือป่าในวันพฤหัสบดีที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๔ โดยได้รับพระราชทานธงประจำตัวเป็นรูปเทพสมาธิ คือ เทวดานั่งขัดสมาธิในเรือนแก้ว และวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ว่าทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศเสือป่ากองพลกลางนายหมู่ใหญ่ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เป็นชั้นสัญญาบัตรนายกองตรี ตำแหน่งผู้บังคับการกรมทหารราบหลวงรักษาพระองค์ สังกัดกรมทหารราบหลวงรักษาพระองค์

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ.๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปี ก.ศ. ๑๔๑๑, หน้า ๑๒๕, ๓๑๒, ๓๑๔, ปีค.ศ. ๑๘๑๔, หน้า ๓๖

^๒ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๖ ม.๑๖.๓/๑ เสือป่าสัญญาบัตรสมาชิกกองเสือป่า (๑๔ ก.ค. ๒๔๔๔ - ๔ ส.ค. ๒๔๖๐)

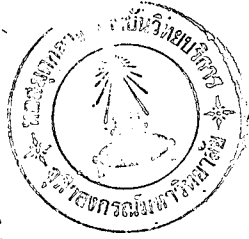
สังกัดกรมทหารราบหลวงรักษาพระองค์ ซึ่งขณะนั้นพระองค์ทรงประชวรไม่ได้ไปรับพระราชทาน
สัญญาบัตรด้วยพระองค์เอง พระสุนทรลิขิต เป็นผู้นำสัญญาบัตรมาถวายพระองค์ที่วัง เมื่อวันที่
๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ซึ่งพระองค์ไม่ได้ทรงฝึกเสือป่าอีกเลย ทรงอยู่ในตำแหน่งนาย
กองตรีเสือป่าต่อมาจนสิ้นพระชนม์

เป็นกรรมการองคมนตรีสภา

ในปลาย พ.ศ. ๒๔๕๓ หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ สวรรคต
กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็นองคมนตรีต่อมาให้สลับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จนปี
พ.ศ. ๒๔๕๔ พระองค์ได้ทรงลาออกจากการเป็นองคมนตรี เนื่องจากทรงประชวรพระโรคมี
อาการกำเริบไม่สามารถจะมาประชุมได้ทุกครั้ง และทรงลาออกจากหน้าที่ราชเลขาธิการซึ่งเป็น
งานประจำในคราวเดียวกัน

เป็นเสนาบดีที่ปรึกษาราชเลขาธิการและพระคลังข้างที่

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ เมื่อกรมพระสมมตอมรพันธุ์ประชวรมีอาการจะหายได้ช้า
แพทย์ได้แนะนำให้พระองค์ทรงหยุดพักราชการ พระองค์จึงได้ขอพระราชทานกราบถวายบังคม
ลาออกจากตำแหน่งราชเลขาธิการและอธิบดีกรมพระคลังข้างที่เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน
พ.ศ. ๒๔๕๔ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ได้— พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้
พระองค์ทรงลาออกได้ เพื่อจะได้มีโอกาสรักษาฟื้นตามความประสงค์ แต่ได้ทรงเห็นความสำคัญ
ของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ว่าเป็นผู้ที่ทราบระเบียบและขนบธรรมเนียมในทางราชการมากสมควร
อาศัยให้เป็นที่ปรึกษาราชการต่อไป จึงทรงแต่งตั้ง ตำแหน่งเสนาบดีที่ปรึกษา ส่วน
ตำแหน่งทั้ง ๒ ที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงลาออก โปรดฯ ให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่น
ปราจิณกิติบดี เป็นราชเลขาธิการ และพระยาสุภกรณัฏฐบรณसार เป็นอธิบดีกรมพระคลังข้างที่
เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๔ พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเป็นที่ปรึกษาของทั้ง ๒ กรม

ต่อมาจนถึงพระชนม์^๑

เป็นสมุหนมนตรี

จากพระราชบัญญัติสมุหนมนตรี ร.ศ. ๑๒๔ มาตรา ๑ ถึงมาตรา ๘ ได้กล่าวถึงความสำคัญของสมุหนมนตรีว่าเป็นข้าราชการฝ่ายพลเรือนที่รับใช้และเป็นทีไว้วางพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์เหมือนกับตำแหน่งราชองครักษ์พิเศษประจำการซึ่งมีเครื่องหมายองค์ครักษ์แต่ฝ่ายพลเรือนยังไม่มีเครื่องหมาย รัชกาลที่ ๖ จึงทรงตราพระราชบัญญัติ^๑ นี้ ใจความว่า ผู้ที่จะเป็นสมุหนมนตรีนั้นจะต้องเป็นได้เฉพาะอธิบดีกรมพระอาลักษณ์ หรือ เสนาบดีเจ้ากระทรวงนั้น ๆ ถ้าพระมหากษัตริย์มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งผู้นั้น ๆ ต้องมีหมายมายังกรมพระอาลักษณ์ เพื่อรับเครื่องหมายตำแหน่งและแจ้งความตั้งสมุหนมนตรีในหนังสือราชกิจจานุเบกษา

เครื่องหมายเข็มสมุหนมนตรีเป็นรูปเข็มอักษรพระนามาภิไธยย่อ มีรัศมีและมีมงกุฎเหนืออักษร ใช้ติดเสื้อข้างขวาหน้าอก

ผู้เป็นสมุหนมนตรีนั้นมีเกียรติยศเสมอราชองครักษ์พิเศษตำแหน่งนี้เป็นเครื่องหมายแก่ผู้ที่พระมหากษัตริย์ไว้วางพระราชหฤทัย โดยทรงตั้งตามพระราชอัธยาศัย และจะได้เป็นสมุหนมนตรีอยู่ตลอดเวลาที่พระมหากษัตริย์ทรงพอพระราชหฤทัย จะทรงโปรดฯ ให้ออกเมื่อใดก็ได้^๒

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงได้รับพระราชทานเข็มสมุหนมนตรี เมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ และทรงดำรงตำแหน่งสมุหนมนตรี ข้าราชการที่ใกล้ชิดเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๖ รล.๒/๓ ประกาศตั้งตำแหน่ง เสนาบดีที่ปรึกษาตำแหน่งราชเลขาและอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ (๒๔ มิ.ย. ๒๔๔๔)

^๒ เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๓ ร.ศ. ๑๒๔-๑๒๕ (๒๔๕๒-๓) (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมล์, ๒๔๗๗), หน้า ๓๗๖, ๓๗๘.

ตั้งแต่นั้นมา ตำแหน่งนี้ไม่ได้ทรงมีหน้าที่พิเศษที่จะต้องกระทำอย่างใดเลยเพียงแต่เข้าเฝ้าตามที่มีพระกระแสรับสั่งเท่านั้น

การช่วยราชการพิเศษในรัชกาลที่ ๖

๑. ในวันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงร่วมพิธีเกษากันต์หม่อมเจ้า ๑ องค์ ในงานเกษากันต์ทั้งหมด ๑๓ องค์ (ผู้ที่ได้ตราพรตนั้นเท่านั้นจึงสามารถศดจกได้)^๑

๒. ในวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้นิพนธ์คำถวายไชยมงคลโดยทรงแต่งเป็นคำทูลวงถวายรัชกาลที่ ๖

๓. ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ เมื่อรัชกาลที่ ๖ ทรงตั้งวรมณฑลอิสโมสรขึ้น ทรงโปรดฯ ให้สภานายกทอพระสมุดสำหรับพระนคร คือ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เป็นอุปนายกวรมณฑลอิสโมสร

การตามเสด็จประพาสและการเสด็จ

จากการศึกษาบันทึกส่วนพระองค์ของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ พระองค์ได้เคยตามเสด็จพระราชดำเนินเป็นประจำทั้งในและนอกประเทศ ตลอดถึงทวีปยุโรป ทั้งได้ทรงนิพนธ์ไว้ในงานพระนิพนธ์หลายเรื่อง เช่น เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสแหลมมลายู เป็นต้น ได้แบ่งแยกการตามเสด็จและการเสด็จออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. การตามเสด็จและการเสด็จประพาสภายในประเทศ พระองค์ได้ทรงตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปทั่วราชอาณาจักร แทบทุกมณฑลทั้งทางบกและทางน้ำโดยเรือพระที่นั่งต่าง ๆ เช่น บางปะอิน อยุธยา ลพบุรี นครปฐม สระบุรี เพชรบุรี ราชบุรี ชลบุรี ชุมพร ชะอำ สีซัง

^๑ กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๔ สบ.๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ปี ค.ศ. ๑๘๑๒.

กรมพระสมมตอมรินทร์ได้ทรงตามเสด็จภายในประเทศตลอดพระชนม์ชีพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อรัชกาลพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตามเสด็จเป็นบางครั้ง

๒. การตามเสด็จต่างประเทศ

การตามเสด็จต่างประเทศ

๑. เสด็จประเทศเพื่อนบ้าน ๔ ครั้ง คือ

(๑) การตามเสด็จประพาสแหลมมลายู ประเทศมาเลเซีย สิงคโปร์ ฝั่ง โดยเรือสุริยมณฑล เมื่อวันพุธที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๓ เสด็จกลับเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๓

(๒) การตามเสด็จประพาสเกาะชวา (ประเทศอินโดนีเซีย ครั้งที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๔) โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี เมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ เสด็จกลับเมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๔

(๓) การตามเสด็จประพาสเกาะชวา (ประเทศอินโดนีเซีย ครั้งที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๔) โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ เสด็จกลับเมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๔

(๔) การตามเสด็จประพาสสิงคโปร์ โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ เสด็จกลับเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔

๒. เสด็จทวีปยุโรป ๒ ครั้ง คือ

(๑) การตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี และเรือเดินสมุทร ได้ทรงเริ่มเสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันพุธที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๐ ผ่านสิงคโปร์ ลังกา เอเดน ฮีลท์ เวนิส อิตาลี สวิสเซอร์แลนด์ ดุริน ฝรั่งเศส แล้วเสด็จทางรถยนต์ รถไฟ ไบซ์กฤษ เยอรมัน ออสเตรีย ได้เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันอังคารที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ โดยเรือเดินสมุทรมาต่อเรือสุริยมณฑลที่เกาะสีชัง

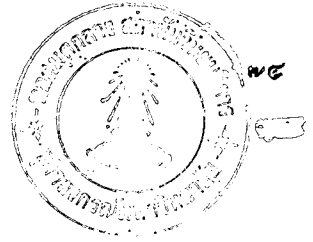
(๒) การตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี และไปต่อเรือเดินสมุทรซึกซัน เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ ผ่านสิงคโปร์ ลังกา เอเดน ฮีปต์ เนเปิล มอนติคาโล นิซ เวนิส ฟลอเรนซ์ เยอรมัน ปารีส ลอนดอน เคนมารก นอร์เว สวีเดน เบอร์ลิน ได้เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ โดยเรือเดินสมุทรอัลเบียน (Albion) และเรือซึกซัน (Saxson)

สรุปแล้วจากการศึกษาบันทึกส่วนพระองค์ ของกรมพระสมมตอมรพันธุ์พบว่าพระองค์ ทรงตามเสด็จประพาสรัชกาลที่ ๕ มาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ ซึ่งพอขึ้นสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงตามเสด็จน้อยครั้งเนื่องจากอาการประชวรของพระองค์และทรงพ้นจากหน้าที่ราชการที่จะ ตามเสด็จรับใช้ใกล้ชิดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต่อไป เสด็จเป็นครั้งสุดท้ายคือ การเสด็จไป พักผ่อนประพาสพระปฐมเจดีย์ เมื่อวันที่จันทร์ที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๗ ก่อนที่พระองค์จะ ทรงสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๕๘^๑

พินัยกรรมและมรดก

กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้ทรงทำพินัยกรรมในการอุทิศสิ่งของในการกุศลไว้เมื่อ วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) โดยพระอุบนิสัยที่ทรงศรัทธาเลื่อมใส ในพระพุทธศาสนาและทรงมีความเมตตากรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ พระองค์ได้ทรงทำหนังสือลักษณะ

๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ สบ.๑๖ สำเนาบันทึกส่วนพระองค์ กรมพระสมมต-
อมรพันธุ์ ปี ค.ศ. ๑๘๘๓, ๑๘๘๔, ๑๘๘๕, ๑๘๘๗, ๑๘๘๘, ๑๘๘๙, ๑๘๙๐,
๑๘๙๑, ๑๘๙๒, ๑๘๙๓, ๑๘๙๔, ๑๘๙๗, ๑๘๙๘, ๑๙๐๐, ๑๙๐๑, ๑๙๐๒, ๑๙๐๓, ๑๙๐๔,
๑๙๐๕, ๑๙๐๖, ๑๙๐๗, ๑๙๐๘, ๑๙๐๙, ๑๙๑๐, ๑๙๑๑, ๑๙๑๒, ๑๙๑๓, ๑๙๑๔.

พินัยกรรมนี้ไว้ล่วงหน้าก่อนพระองค์สิ้นพระชนม์ถึง ๒๐ ปี โดยทรงขอให้หม่อมอนุวัตรวรพงษ์
จัดการให้เป็นไปตามความประสงค์ของพระองค์ ถ้าพระองค์สิ้นพระชนม์ไปแล้ว คือ

๑. เงินฝากฮ่องกงเซี่ยงไฮ้แบงกิ้ง (The Hongkong Shanghai Banking
Corporation) พิกสแตกโปลิต เลขที่ ๓๐/๙๒ ลงวันที่ ๒๙ สิงหาคม ถวายเป็นเงิน
ปฏิสังขรณ์วัดราชประดิษฐ์

๒. เงินฝากฮ่องกงเซี่ยงไฮ้แบงกิ้ง พิกสแตกโปลิต เลขที่ ๒๙/๑๕๕ ลงวันที่
๒๔ ตุลาคม ถวายเป็นเงินปฏิสังขรณ์วัดราชประดิษฐ์ ๑ ส่วน อีก ๑ ส่วนถวายเป็นเงิน
ปฏิสังขรณ์วัดบวรนิเวศ

๓. เงินฝากฮ่องกงเซี่ยงไฮ้แบงกิ้งพิกสแตกโปลิต เลขที่ ๔๐/๔๔ ลงวันที่ ๗ กันยายน
ถวายมหามกุฏราชวิทยาลัย ใช้พิมพ์หนังสืออันใดอันหนึ่งเฉพาะด้วยเงินนี้ทั้งหมด และให้มี
หนังสือนั้นเมื่อพระองค์ปรากฏอยู่

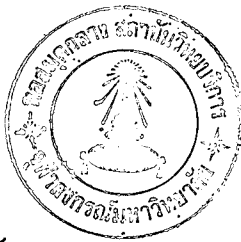
๔. หนังสือคัมภีร์โบราณต่าง ๆ ที่เป็นหนังสืออรรถหรือหนังสือแปลร้อยที่เป็นหนังสือ
เรียนให้ถวายมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่เป็นหนังสือแปลร้อย หนังสือเทศนา ให้ถวายวัดศรีเทพ
และวัดเขมาภิรตารามแบ่งกันวัดละ ๑ ส่วน หนังสือเทศน์มหาชาติถวายวัดเทพธิดา

๕. พระไตรปิฎกพิมพ์พร้อมตู้และหนังสืออื่น ๆ ที่รวมอยู่ ให้ถวายมหามกุฏราช-
วิทยาลัย

๖. หนังสือสมุดไทยและสมุดฝรั่ง พวกที่เป็นหนังสือธรรมเทศนาให้ถวายพุทธรัตน-
สภา ที่เป็นหนังสือไทยและหนังสือฝรั่งให้หม่อมอนุวัตรเลือกตามใจชอบจำนวนเท่าใดก็ได้
ส่วนที่เหลือให้มอบแก่หอพระสมุดวชิรญาณทั้งสิ้น สมุดใดเรียกให้หม่อมอนุวัตรวรพงษ์ทั้งหมด

๗. กระดาษตราสีที่เหลือ ให้ใช้ในการตีพิมพ์หนังสือ สำหรับปิดใบปกสมุด ถวาย
มหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธรัตนสภา หอพระสมุดวชิรญาณ กระดาษตราที่เหลือและของตราให้
ถวายมหามกุฏราชวิทยาลัย สำหรับครูและนักเรียนใช้

๘. ดิกที่ค่าบลเสาชิงช้า ๑ หลัง ราคา ๑๕ ชั่ง ๔๐ บาท ให้จัดการขายหรือให้
เช่า แล้วแบ่งเงินถวายให้กุศลสถานทั้ง ๔ แห่ง ๆ ละเท่า ๆ กัน คือ

๗๕

- ๑) มหามกุฏราชวิทยาลัย
- ๒) มหาธาตุวิทยาลัย
- ๓) พุทธรัตนสภา
- ๔) สะเกษพุทธยาคม
- ๕) กรมพยาบาล
- ๖) กรมศึกษาธิการ
- ๗) โรงเรียนเด็ก
- ๘) ทอพระสมุทวชิรญาณ

๙. สมุดแสดมณีเล่มใหญ่ที่กระทรวงมรดก ๑ เล่ม และเล่มเล็กที่วังของพระองค์ มอบให้ทอพระสมุทวชิรญาณ ถ้ามีผู้ซื้อให้ขายราคาไม่ต่ำกว่า ๔๐๐ บาท และให้เงินที่ขายแก่ ทอพระสมุทวชิรญาณ

๑๐. เครื่องแขวงลำปลิวสวาวะ ทำด้วยเงิน ๑ ทับ และตู้ไม้เปิด ๒ ข้าง มีชวดยา ๑ ตู้ ให้แก่กรมพยาบาล^๑

ทรงแบ่งปันทรัพย์สินสมบัติประทานให้แก่ชวาวา พระโอรส โดยสมควร เช่น ที่วังของ พระองค์ได้ทรงแบ่งเป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นโรงเรียนเทเวศร์วิทยาลัยปัจจุบันทรงมอบให้ พระนิตดา ม.ร.ว.สวลีศรี สวัสดิกุล ที่บริเวณโรงอาหารโรงเรียนเทเวศร์วิทยาลัยมอบให้ ม.จ.วิบูลย์ สวัสดิวงศ์ พระโอรสและตำแหน่งข้างหลังที่ประทับ ม.จ.มงคลประวีติ ทรงมอบให้ ม.จ.มงคลประวีติ พระโอรส^๒

^๑ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ๖.๑/๕ เรื่องกรมพระสมมตฯ ทรงอุทิศสิ่งของในการ กฤต ร.ศ. ๑๑๓ (๒๔ ส.ค. - ๒๔ ค.ค. ร.ศ. ๑๑๓)

^๒ พระยาศรีวรวงศ์, พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์ (พระองค์เจ้าสวัสดิประวีติ), หน้า ๒๒.

๗๖

พ.ศ. ๒๔๕๔ มีเงินมรดกของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ที่ตกค้างอยู่ที่นายเฮอริเบิร์ต
เอช. โคตส์ (Herbert H. Coates) ที่ลอนดอน ฮีก ๔๑ ปอนด์ ๘ ชิลลิง ๓ เพนตี
ทางรัฐบาลได้มอบให้แก่ทายาทของพระองค์^๑

ศูนย์วิทยพัทยาการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๖ กค.๖.๒๐/๔ กรมพระสมมตอมรพันธุ์สิ้นพระชนม์

พ.ศ. ๒๔๕๘.